

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

Jesús Bernat Agut

Societat d'Onomàstica

jbsensegel@gmail.com

Resum: En el present article mostrem les diferències dels genèrics *riu*, *rambla* i *barranc* al terme de Vistabella del Maestrat, així com el caràcter eixut que els fa veritables camins gran part de l'any. Ens detenim en la significació del topònim *riu de Montlleó* i en les variants cartogràfiques, arxivístiques i orals que n'hem recollit.

En una segona part classifiquem i analitzem els cent vint-i-set barrancs de Vistabella que tributen els seus escorrims al riu de Montlleó.

Paraules clau: hidronímia, hidrografia mediterrània, Maestrat, riu de Montlleó, genèrics hidronímics: riu, rambla, barranc

The dry waterways of the municipality of Vistabella del Maestrat

Abstract: In this article we show the differences between the generic terms *riu*, *rambla* and *barranc* in the municipality of Vistabella del Maestrat, as well as the dry feature that makes them true roads throughout much of the year. We delve into the significance of the toponym *riu de Montlleó* and the cartographic, archival and oral variants that we have collected from it.

In the second part, we classify and analyze the one hundred and twenty-seven Vistabella ravines whose surface runoff flows into *riu de Montlleó*.

Key words: hydronymy, Mediterranean hydrography, Maestrat, riu de Montlleó, hydronymic generics: *riu*, *rambla*, *barranc*

1 INTRODUCCIÓ

Quan pensem en els mots *barranc*, *rambla* i *riu*, ben justificadament els inclouríem en la hidronímia i, lògicament, en podríem parlar com a 'cursos d'aigua'. Dificilment, però, al Maestrat trobem algun d'aquests genèrics amb l'acompanyament hídric. De fet, són pocs els dies de l'any en què hom veu el *riu de Montlleó* com un curs d'aigua; poquíssims els dies de ramblades i ben estranys els que hom troba l'aigua davallant per un barranc. Així almenys ho hem observat en els darrers trenta anys. Altrament, veritat és que hem conegut isolats episodis amb un *riu*

de Montlleó gros, la rambla del Pla omplint el Quinyó i el barranc de la Pegunta com un espill, raons suficients per a córrer a fotografiar aitals esdeveniments. Dècades enrere les nevades eren més freqüents i, pel que ens contaven els masovers enquestats, ‘pluvia més’. Certament ens trobem davant una paradoxa en què els hidrònims se’ns mostren, gran part de l’any, com orònims, fins i tot ‘odònims’, camins que, sovint, perden el component hídric i esdevenen veritables rutes per a la gent i les raberes d’ovelles. Entendrà el pacient lector, doncs, aquesta esbiaixada del títol.

2 SITUACIÓ GEOGRÀFICA

Una observació del territori a través de les noves cartografies i fotografies aèries¹ ens permet comprendre el terme de Vistabella del Maestrat a partir

Mapa 1. Context general de l'àmbit tractat.

1 Particularment, a través del Visor Cartogràfic de l'Institut Cartogràfic Valencià

del seu punt més elevat i meridional, Penyagolosa (1814 m). Des del cim més emblemàtic del País Valencià trobem un eix, en descens altimètric i direcció nord-est, que parteix el terme en dos vessants hídrics. El tossal de l'Albagés (1481 m), el Calvari (1308 m), el tossal de les Navades (1288 m), el tossal d'Esclaramunda (1288 m), la serra Negra (1275 m), la Bargida (1004 m) i un fort pendent costerut fins al riu de Montlleó (700 m per la Foia de Varea) conformarien aquesta ratlla imaginària que deixa el Pla a ponent. *La Rambla* recull els escorrims dels vessants occidentals d'aquest eix, de la cara nord del massís de Penyagolosa i del vessant oriental de la serra de la Batalla fins al Bovalar. El vessant llevantí tindria el *riu dels Molins* com a receptor d'un seguit de barranquets que arribarien fins a l'engravament d'aquest amb el riu de Montlleó, en el punt més baix del terme, el Forcall (520 m).

Els límits del terme, com podem observar al mapa adjunt, tenen en el riu de Montlleó un element que volta, d'oest a llevant, gairebé mig terme. Migdia queda definit pel massís de Penyagolosa; la serra de la Nevera (1195 m) i la lloma de Benafigos (1079 m) tanquen el terme per llevant.

Amb aquesta esquemàtica descripció podem comprendre que parlem de dues zones subsidiàries del riu de Montlleó, el qual ja ha recollit els contorns externs de ponent i tramuntana.

3 ELS GENÈRICS

En tractar de definir conceptes tan lligats al paisatge com riu, rambla o barranc, som conscients que ho fem, volgutament, des d'una perspectiva local. La climatologia, la geologia de cada territori i el factor humà acaben per definir, sovint amb matisos diferenciats, conceptes a primer cop d'ull tan transparents.

a) Barranc

Quan vam publicar la toponímia d'Atzeneta del Maestrat ja explicàvem barranc dins l'oposició barranc-rambla. Les consideracions fetes aleshores mantenen, tal com hem pogut comprovar en el treball de camp, la seua validesa per al terme veí de Vistabella.

Si bé sembla acceptada per tots la diferència barranc-rambla com una qüestió de jerarquia² de menor a major, podríem afegir algun altre tret que ajudara a definir els dos genèrics. Breument, podríem afirmar que el pas de la forma “V” a una forma més plana i oberta ens permetria passar del barranc a la rambla. El barranc del Castell passa a anomenar-se rambla del Castell quan deixa d’anar encaixonat entre tossals i es marca un llit de grava de certa amplària, pel fet que entra al pla. El barranc del Collao passa a ser rambla del Cirer Bord, i més tard la Ramblella, quan perd el pendent del primer tram encaixonat. L’esmentat barranc del Collao neix, si fa no fa, a la mateixa altitud que el barranc de l’Ullastre. Mentre el primer s’obre en amplària i rep el nom de rambla del Cirer Bord, el segon, amb diverses denominacions (barranc del Mas de Vicent, barranc de la Font del Forcall, barranc de Cotna...) aplega a la Ramblella, sempre amb el genèric “barranc” perquè es manté encaixonat entre tossals.” Així doncs, el pendent, l’amplària, el llit amb grava i el tipus de relleu que els envolta, podrien aproximar-nos a un major enteniment dels dos mots. Recordem un informador que ens aclaria, en parlar-nos d’una cova, que “...a l’interior hi ha rambla...”, tot referint-se a l’existència de grava. També la característica del desnivell queda reforçada en l’expressió “*Caure per un barranc*”. (Bernat 2000)

En aquest sentit, tot parlant de barranc, Ordinas (2001) esmenta el gran filòleg.

“Segons Coromines, tot i que primàriament designava una varietat de la idea de “vall, coma, torrent”, a partir del segle XV i per efectes de la literatura, es desplaça cap a la noció de “lloc fondo entre puigs i serrats més elevats”, i d’aquí a “estimball, precipici”.

El Diccionari Geològic defineix barranc amb tres accepcions:

1. Vall o depressió poc profunda (decimètrica o de pocs metres de fondària), de fons agut o pla i ribes quasi verticals, oberta per les aigües corrents o de pluja en país semiàrid, esp. en materials fàcils d’erosionar.
2. Excavació profunda que fan les aigües de pluja al sòl; torrent entre roques i timbes. [DGLC]
3. Curs per on davallen atormentades les aigües de pluja, sovint eixut o amb molt poca aigua (en la toponímia, sovint el barranc és confós amb el genèric de torrent i riera).

2 Pel que fa a la jerarquia riu-rambla-barranc, la seua primera gradació no s’acompleix en abocar el riu de Montlleó sobre la rambla Carbonera.

Potser, com ja ho comentàvem en fixar l'aspecte volgudament local d'aquest article, 'torrent' i 'riera' responen a altres paisatges que defineixen el curs d'una manera diferent. Amb tot, trobem diverses tautologies al País Valencià, com el *barranc de Torrent* a l'Horta Sud o *barranc del Torrent* a Nules, que explicarien, potser, una sinonímia històrica. Podem parlar de sinonímia? En tot cas, recordem que no hi ha sinònims absoluts i que, de vegades, la sinonímia regional no és absoluta. Tant les diferents accepcions com la variació que presenta cadascuna d'elles ens confirmen la dificultat en definir aquests elements oronímics/hidronímics. Sí, perquè la inclusió de barranc, rambla i riu dins la hidronímia, en un país tan sec com el nostre, mereix, si més no, una reflexió afegida. A les mateixes definicions del DG ja observàvem la barreja d'accepcions hídriques amb oronímiques. En certa manera és ben lògica aquesta 'confusió' si tenim en compte l'aigua com a factor d'erosió que dibuixa el barranc. Encara més, quan trobem, al mateix terme de Vistabella, topònims vius com *barranc de l'Aigua* i *l'Aigua de la Vall*, on aigua encara recorda l'antiga accepció de barranc. També les visures³ d'aquest terme ens mostren exemples antics de *barranc*, alhora que ens recorden, la funció de camí o assagador.

- E pugant *barranch* amunt de la Texeda (1555, 23); E passat *lo barranquet* ne posaren altres dos de noves (1555, 23); trobaren altra fita vella entre dos *barranquets* (1597, 15) se engraven en lo forcallet; y dit camí puxa tot *barranch* amunt (1658, 42).

b) Rambla

Es troba sovint definida com un llit fluvial cobert de pedres procedents de les avingudes. De l'àrab *rámbla*, amb significat d'arenal. Les identificacions amb altres apel·latius, "*torrent* o *riera*, pel qual només passa aigua quan plou" (Coromines, 1980s, VII, 79), ens porten a tindre en compte l'àrea d'extensió de cada mot i els encreuaments semàntics. Per tal d'ajuntar tres hidrònims, *rambla*, *riera* i *torrent*, amb coincidència significativa (ni

3 Interessantíssims documents dels segles XVI-XVIII, amb una riquesa toponímica remarcable, on es referia l'estat d'un seguit d'infraestructures de la Setena de Culla lligades a la ramaderia (assegadors, abeuradors, fites, fonts...) que vam estudiar i transcriure dins el treball d'investigació del doctorat "Toponímia Històrica en les Visures de Vistabella. (1555-1759)". Pendent de publicació a l'AVL.

que siga puntualment) ens val el cas de Palma de Mallorca, on el *torrent de Sa Riera* passava abans per *la Rambla*, avui carrer.⁴ No coincidim amb l’afirmació de Domingo (1997) “rambla és el curs d’aigua intermitent que hi ha en un barranc”. Des del punt de vista geomorfològic, a casa nostra, ja són ben diferents. Com véiem abans, el barranc dibuixa una V, encaixonat entre muntanyes que va erosionant amb el pas dels anys; el seu pendent és pronunciat; pel que fa al seu curs, depén de les pluges, tant com la rambla, perquè, tret d’alguna excepció, no disposa de fonts ni ullals que l’alimenten.⁵ La rambla, altrament, discorre per zones més aplanades i el seu llit és de grava o pedra de ‘bolo’, pel seu rodament; la secció s’assembla més a una ‘cubeta’, de sòl pla i amb major amplitud que el barranc, que, en acudir les aigües dels barrancs que li són tributàries ompli el llit i ‘arrambla’ amb allò que té al davant. La rambla diríem que, tot i estar eixuta té marcat el llit, ben dibuixat i, encara que s’encaixone per la secular erosió, manté un sòl pla i roblit de pedra o grava.

Si calgués establir una jerarquia de tributació, pensariem en barranc-rambla-riu. Els barrancs aboquen a una rambla o a un riu; les rambles aboquen al riu. Hi ha algun cas, com el nostre riu de Montlleó, que aboca en una rambla, la Carbonera, que esdevé després de l’enforcall rambla de la Viuda. En tots els casos hem observat que les rambles discorren per una zona ampla, sense encaixonar-se i sense excessiu pendent; cas ben diferent del de qualsevol barranc.

Al terme de Vistabella també trobem, com veiem al d’Atzeneta, exemples en què un barranc esdevé rambla. El barranc de la Teixera, encaixonat i amb un fort pendent, passa a ser rambla de la Teixera en mostrar-nos el llit pedregós i amb un suau pendent quan recorre àmbits més oberts. Al terme de Vistabella hi ha *la Rambla* per excel·lència, que pren diversos noms en la seua trajectòria des del *barranc de la Teixera*: *rambla de la Teixera*, *rambla de Sant Joan*, *rambla del Pla*. Trobem encara, però, un exemple que ens ajuda a entendre més la significació de *rambla*, la *rambleta del Mançanar*, denominació que rep quan, aplegats al mas,

4 <http://imatgies.blogspot.com.es/2013/10/tautologies-la-toponimia.html>

5 El barranc de l’Assor, com veurem més endavant, en seria una excepció per la seua aportació més habitual d’aigua. Ens hem de fixar, aleshores, en un altre element que defineix els barrancs: el seu pendent marcat, el desnivell de les seues ribes i ser tributari del riu.

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

el barranc de l'Abeurador i el barranquet del Mançanar, que davallaven costeruts, passen a conformar un llit que discorre suau fins que es perd al mateix pla. Canvia el pendent i el dibuix, i, conseqüentment, canvia l'apel·latiu.

Fixem-nos en la foto adjunta: el barranc de la Teixera, que baixava encaixonat i profund des de la Cambreta, esdevé, abans d'arribar a la rambla de Sant Joan, *rambla* de la Teixera en aplanar-se el terreny i canviar la fesomia del seu sòl; camí ara.

Dins les Visures, tots els casos es troben referits a l'actual 'rambla del Pla o de Sant Joan'. Cal destacar el diminutiu 'ramblella' al costat de 'rambleta'. - passada *la Rambla* (1555, 14) ; a l'altra part va *la rambla* que ve de Sent Juan (1555, 16) ; Y pasa dit camí *la rambla* avall (1658, 46) ; de la dita *Ramblella* fins als tolls de Aragó (1658, 43) ; a la vora de *la rambleta* que baixa de la heremita de Sen Juan (1759, 46).

En tot cas, la diferenciació entre barranc i rambla és clara per als habitants d'aquests quatre termes enquestats,⁶ on un mateix curs canvia la denominació quan la seua morfologia ha mudat.

c) Riu

Corrent natural d'aigua que prové de fonts i ullals propis o dels barrancs que li són tributaris. Hi ha massa definicions especialitzades per haver d'inventar-ne una. Fixem-nos en la d'un geògraf, Ordinas (2001):

Riu (m): Corrent natural d'aigua, més o menys continu, de cabal que pot ésser molt variable, que va a parar a la mar, a un llac o a un altre riu.⁷ Però en el període arcaic, assenyala Coromines (DECLIC, 7), designava un curs d'aigua modest. També apareixen els diminutius riuet i riuetó. El riu i la riera són els apel·latius més corrents per a designar un curs d'aigua (Moreu-Rey, 1982 :136)

Resulta ben curiós i, altrament, coherent, la no inclusió de riu dins *Els noms i les formes del relleu*, l'obra magnífica de Carles Domingo (1997). Hom ho considera un hidrònim en què només es té en compte l'aigua, no el caixer ni el llit per on discorre. Sí que inclou, però, riera, rambla, barranc, torrent..., segurament pel fet que l'important és la geomorfologia d'aquests orònims-hidrònims.

Dos corrents d'aigua naturals nodrits per fonts abasten la categoria de riu dins el terme de Vistabella. El *riu de Montlleó* és el riu per excel·lència. Tradicionalment i dins les visures apareix com a *riu Sec* fins als ullals del nord del terme, quan ja es reconeix com a *riu de Montlló, de Montlleó*... o, més aviat, *el Riu*. L'altre és el *riu del Molinet* que després rep el nom de *riu dels Molins* –antigament riu de Foiadores– i, més tard, ja prop del forcall amb el riu de Montlleó, *el Rivet* o *rivet de Vistabella* (batejat des de Benafigos). I entre el tram dels Molins i el Rivet (on tornen a aparèixer diversos ullals, com les Jordanes) un extens tram, la Vallussera, és conegut com a barranc pel fet que no compta amb ullals ni aigua i, a més, discorre encaixonat per una vall molt estreta.

6 Atzeneta del Maestrat, Benafigos, Vistabella del Maestrat i Xodos.

7 Afegiríem: o a una rambla; cas del riu de Montlleó, ja esmentat.

Aquests dos corrents amb diferents ullals que nodreixen el cabal, moltes vegades inapreciable, es diferencien ben bé de la Rambla i de les desenes de barrancs d'aportació hídrica efímera.

En resum, pel que fa als tres genèrics plantejats, podríem destacar el fet hídric puntual tant en barrancs com en rambles, mentre constatem la presència de fonts i ullals als rius. El llit pedregós de les rambles i el pendent marcat als barrancs són d'altres característiques a tindre en compte. Amb tot, com veurem, hi ha encreuaments semàntics que matisen qualsevol definició i també corrents que són coneguts com a barranc, rambla o riu segons la perspectiva. Remarquem la perspectiva com un factor ben important, com ja plantejàvem en Bernat (2016), en parlar de lloma i tossal.

4 RIU DE MONTLLLEÓ

L'observació i descripció del paisatge ens porta sovint a entendre millor els topònims que no pas a través d'anàlisis etimològiques aïllades. Queda clar que no menystenim el gran treball lingüístic sobre l'origen

i evolució de cada topònim. Volem, això sí, destacar-ne la necessitat de complementar ambdós punts de vista, amb l'ajut de totes les disciplines que s'hi relacionen, per poder comprendre el significat i abast de cada nom de lloc. La cartografia, ja ho havíem esmentat alguna vegada seguint el mestratge d'en Vicenç Rosselló, forma un bell triangle amb la terra i la llengua. Potser només ens cal observar atentament aquestes pàgines per comprendre allò que diem: terra (paisatge fotografiat), paraules escrites i un mapa que representa el recorregut d'aquest riu. Així, els mots «el riu de Montlleó s'obre primer un camí sinuós i estrangulat entre terres d'Aragó i el terme de Vistabella» esdevenen transparents amb l'ajut de la fotografia (aproximació a la realitat del paisatge) i la cartografia (representació abstracta d'eixa realitat); terra, llengua i mapa, un triangle necessari.

Quan hem intentat recórrer a peu el llit d'aquest riu, entre d'altres observacions, hem patit l'increment quilomètric que afegeixen les voltes contínues del seu disseny, necessari per a obrir-se pas entre tants tossals calcaris que, sovint, deixen el riu enfonsat amb un desnivell de centenars de metres.⁸ I aquesta característica serpentejant queda ben palesa, com veiem, en la descripció que ens mostra el mapa 2 (p. 22).

4.1 El riu de la Setena

L'eix hidrogràfic de la Setena és el riu de Montlleó, el qual, després d'haver partit les comunitats d'Aragó i València, segueix fent de molló entre Vistabella i Vilafranca, Vistabella i Benassal, Vistabella i Culla, Benafigos i Culla, Atzeneta i 'Meanes', i, per últim, les Useres i Culla. Aboca les seues aigües a la rambla de la Viuda (rambla Carbonera fins al forcall amb el riu de Montlleó). Tret de la Torre d'en Besora i Vilar de Canes, la resta dels termes, actuals i passats, que ocupaven la delimitació del Castell de Culla feta el 1213, aboquen aigües en aquest mític riu.

L'antic Arcedol per l'actual *barranco del Acebar*; el Mallo (avui en terres de Mosquerola) pel conegut riu Majo, que ens porta escorrims des dels mateixos afores del poble de Mosquerola, i pel barranc de Llorenç, que parteix els termes de Mosquerola i Vilafranca tot davallant vora els

⁸ Posem per cas la diferència de vora 400 m entre la roca de la Bandera i el llit del riu a l'altura del punt 8 del mapa, o els 480 al punt 12, ja al terme de Benafigos.

Montllats; el terme de Vilafranca a través d'aquest darrer barranc esmentat i del riu Sec que replega el barranc de la Foç i aboca, després, al riu de Montlleó, mentre amollona el seu terme amb el de Benassal; l'immens terme de Vistabella es troba voltat per aquest riu des de ponent a llevant, el migdia corre a través del Rivet, que ja ha arreplegat una quinzena de preciosos barrancs quan s'enforcalla al riu de Montlleó; Culla regalima tot el seu vessant de ponent i del migdia en aquest riu; tot el terme d'Atzeneta (amb més de 80 barranquets) aboca els escorrims de les pluges a la rambla d'Atzeneta, la qual, després d'haver replegat la rambrella de Benafigos, s'enforcalla al riu de Montlleó. Una trentena de passes més avall la rambla de Meanes ha recollit les tronades d'un tros del terme de Culla i la resta del d'Atzeneta. Fins i tot, alguns espais, la pertinença dels quals a la Setena queda en dubte, com la zona de llevant del terme de Xodos o l'extrem nord del de Llucena, són tributaris d'aquest riu a través del barranc de Sant Miquel de les Torrocelles, primer tram de la rambla d'Atzeneta. Totes aquestes aigües s'encarrilen per l'últim tram del riu de Montlleó a la rambla de la Viuda que fita l'extrem llevantí de la Setena.

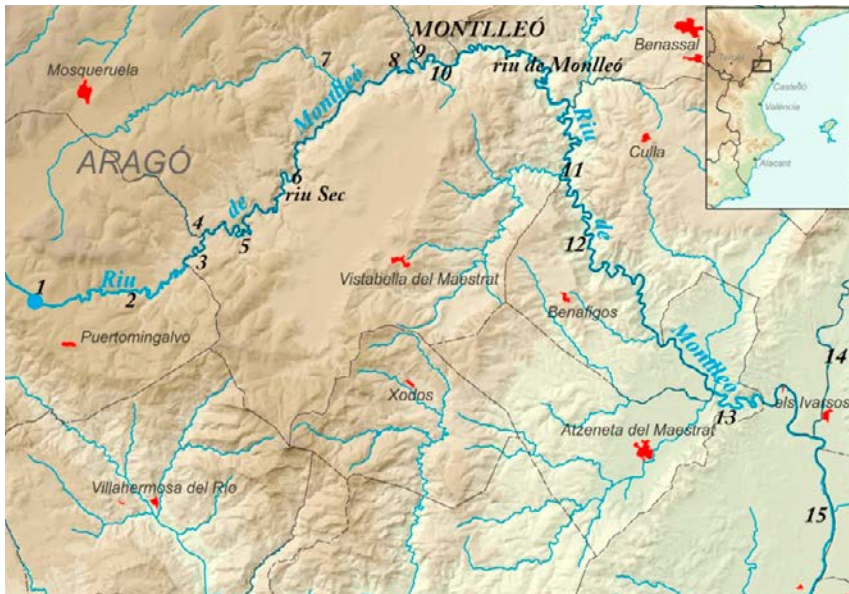
Dissortadament el riu no fou tingut en compte a l'hora d'establir les comarques del nostre país o, més exactament, fou tingut en compte com a partició, més que no pas com a eix que aplegava els pobles de la Setena.⁹ Sanchis Guarnier a *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, divideix la comarca de l'Alt Maestrat en diverses subcomarques, Batlia la Major o Comanda de les Coves de Vinromà, Rambla Carbonera i Riu Montlleó. En aquesta darrera inclou els pobles de Vistabella (896 hbts., vistabellans),¹⁰ Culla (330 hbts., cullerans), Benafigos (274 hbts., benafeguins) i Atzeneta (1594 hbts., atzenetins), tots quatre riberencs del nostre riu.

9 Actualment, els set pobles de la Setena de Culla es troben repartits entre les comarques de l'Alt Maestrat (Benassal, Vilar de Canes, la Torre d'en Besora i Culla) i de l'Alcalatén (Benafigos, Atzeneta del Maestrat i Vistabella del Maestrat); aquests dos darrers amb la paradoxa de tindre en el nom oficial la comarca on no són.

10 A aquestes xifres que ens aportava Sanchis Guarnier a principis dels seixanta referents als nuclis urbans, afegia 4924 hbts. més que es trobaven disseminats pels nombrosos masos. Avui les xifres corresponen a la totalitat del terme: 342 (2018) a Vistabella, 504 (2018) a Culla, 1271 (2018) a Atzeneta i 149 (2018) a Benafigos.

4.2 Abast del topònim i denominacions populars del riu de Montlleó

Com passa en les denominacions de gairebé tots els rius, els pobladors riberencs empen el seu genèric (el Riu, lo Riu).¹¹ A aquest fenomen general cal afegir el fet de batejar cada tram de riu, com veurem a continuació, amb algun topònim proper. Amb tot, a l'hora de retolar el riu sobre un mapa, cal fixar-ne una denominació única. Partim, doncs, d'entendre aquest corrent des del naixement més amunter, tot i les diferents denominacions populars que hem recollit.

Mapa 2. Recorregut del riu de Montlleó fins la rambla de la Viuda.
Els guarismes troben l'explicació al text.

El punt de partida el trobem, doncs, a la *fuenta de la Penilla* (1),¹² situada al terme del Puertomingalvo, tot i que hom pot considerar l'ermita de Sant Bernabé, una mica més amunt, com la capçalera. Aquest primer tram és

¹¹ Aquesta afirmació val també per als riberencs del riu Ebro / Ebre, i només aquells pobles amb dos rius, com ara Mequinensa, empen l'especificatiu per a diferenciar el Segre i l'Ebre.

¹² Els guarismes entre parèntesi corresponen al mapa 2.

conegut com a *rambla del Puerto* (2) i, un poc més avant i encara dins el terme aragonés, com *la Badina*. Cal esperar a l'enforcall pel marge dret del *barranco del Ojal* (4) per considerar el nostre riu com a tal; per entendre que ja no en parlen de rambla. Amb tot, a la Planimetria (1911) i el posterior cadastral allarguen la denominació de *rambla del Puertomingalvo* fins que el *barranc de l'Assor* (5) s'engrava pel marge esquerre. En aquest tram, però, la denominació popular, la dels seus usuaris (masovers veïns enquestats) era *el Riu, riu Sec* o *riu del Molí Lluna* (3), per la importància d'aquest punt de trobada. Després, i fins un poc abans de *la Estrella*, és conegut com a *riu Sec* (6). Quan el *riu del Mallo* (7), que davalla de Mosquerola, s'engrava al nostre ja pren la denominació de *riu de la Estrella* (8), conegut santuari i antic veïnat. En acabant, en el trifini Mosquerola- Vilafranca-Vistabella, trobem els *ullals del Molí* (9). Des d'aquest punt el nom de *riu de Montlló* (pronunciació habitual) esdevé gairebé general.¹³

Fixem-nos, com podem observar al mapa adjunt, que el topònim *riu de Montlleó* troba el nom una vintena de quilòmetres després de la font primera. Aquest allunyament del punt que prenem té, justament en una de les etimologies de Montlleó, '*muntanya de les fonts*', una merescuda justificació. És en aquest tram, que confronta els termes de Vistabella (marge dret del riu) i Vilafranca / Benassal (marge esquerre), on trobarem l'etiologia del nostre topònim, tal com vam poder comprovar el 2015.

En acabant, les denominacions populars dels enquestats riberencs, tot i ser-ne conscients que es tracta del mateix riu, ens parlen de *riu de Molló* (mas de Molló, al Boi), *riu de la Mare de Déu* (l'Hortissella de Benafigos), *riu de Safont* (Atzeneta) ..., tot atenent als diversos trams i la proximitat d'algun indret important, com ja passava amb *la Estrella*.

4.3 Denominacions històriques del riu de Montlleó

Cartes de Població:

1203- *rigus Sicus* (Carta de Població del Boi)¹⁴

13 Coromines (1988s, V, 359) constata una altra variant, també oïda: "Pron. local: el riu de Molló, a Vilafranca del Mae., si bé també vaig escriure Montlleó i explicaren que r. de Molló 'només es diu des de l'Estrella per avall'".

14 M. Ledesma Rubio, 1991. *Cartas de población del Reino de Aragón en los siglos medievales*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

1204- *rivum Siccum* (Carta de Població del Mallo)¹⁵

1239- *barranchum de Montleon* (Carta de Població de Benassal)¹⁶

1244- *rivum Sichum* (Carta de Població de Culla)¹⁷

Pel que fa a la Carta de Població de Vistabella (1251) ens parla del lloc de Montlleó, que comentarem després, però no esmenta el riu.

Les Visures de Vistabella ens aporten una doble denominació: *riu Sec*, per al tram descrit del pont de les Calçades, per on entra l'assagador que prové d'Aragó, i *riu de Monlleó* per als trams posteriors, exemplificats al voltant dels molins del Pas i la Vinya, com ho mostrem al mapa.

riu Sec

- a l'altra part del *riu Sech* (1555, 18); de dit camí de Concell fins a l'Hostalàs que és la baixada del *riu Sech* (1597, 69); baixant dita costera del *Riu Sech*, a la font d'en Porcar (1597, 70); y camí de herbatge que ix del *riu Sech* (1597, 72); que ix del *riu Sech* y va la via de la Batalla y tira dret a la hermita del Gloriós Sent Joan (1597, 73); que està a la baixada del *riu Sech* (1615, 118v); y camí que ix del *Riu Sech* (1615, 119); de dita era fins al *riu Sech* (1634, 203v); baixant la costera del *riu Sech* (1634, 203v); Camí que ix del *riu Sech* (1634, 203v); pasat l'Ostalàs, baixant devés del *riu Sech* (1658, 49) baixant devés lo *riu Sech* (1687, 71); baixant devés del *riu Sech*, al cab de la heretat de Carrera (1715, 132); baixant devés del *riu Sech* (1759, 27)

*riu de Monlleó, riu de Monlló i loRiu*¹⁸

- puga dit camí de dit *riu de Monleó* al tormo de l'Atzar (1555, 1); per lo *riu de Monlleó* (1555, 2); de la via del *Riu* al toçal e serra del Boy (1555, 5); ço és al *riu de Monlleó* (1597, 4); en lo mas de Antoni Fabregat, dit *Monlleó* (1615, 1); en lo *riu de Monlleó*, deçà lo moli del qondam Joan Bertran (1634, 193); Y essent junt a l'heretat del dit M[ossén] Pere Fabregat, en lo *riu de Monlleó* (1658, 40); foren atrobats damunt la viña de M[ossén] Pere Fabregat, a *Monlleó* (1658, 40); baixa al Castellet de St. Chrich y puxa per lo *Riu* amunt (1658, 45); en lo

15 Ibid.

16 Pere-Enric Barreda i Joan Peraire, 1999.

17 Ibid.

18 Els informants de la zona del Boi empraven l'article 'lo', a diferència de la resta del terme, on dirien 'el riu'

riu de Monlleó (1687, 58); terme de Vistabella en lo *riu de Monlleó* (1715, 111v)
en lo *riu de Monlló* (1759, 3)

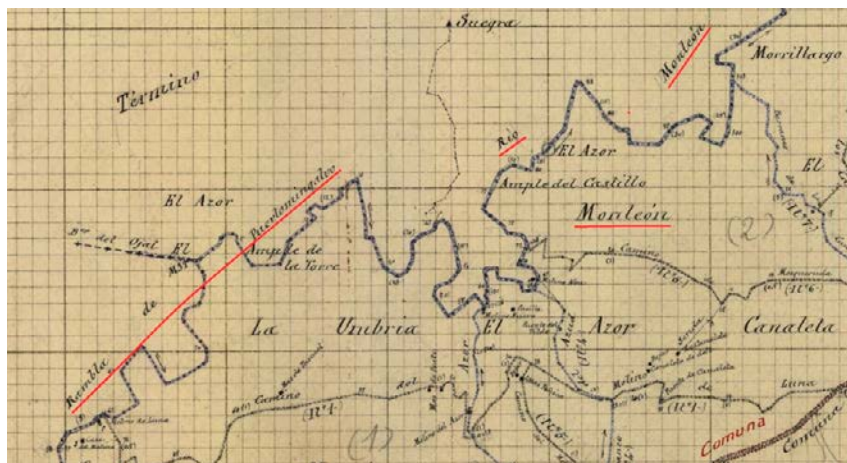
4.4 Denominacions cartogràfiques del riu de Montlleó

Com podem veure a continuació, la varietat de denominacions i els trams diversos que corresponen a cada nom és un dèficit de la cartografia general que sol confondre l'usuari dels mapes i que, sovint, no es correspon amb els criteris trobats dins la documentació escrita o en les enquestes orals. Afegim, a més, l'ús abusiu de les còpies d'anteriors treballs, sense comprovacions *in situ*, que agreugen els resultats.

En revisar la cartografia per a les enquestes d'Atzeneta, Benafigos i per a la tesi Toponímia de Vistabella del Maestrat (2015), des del 1911 fins a l'actualitat hem trobat les següents retolacions del nostre riu:

Els primers mapes del segle XX

A la Planimetria de 1911¹⁹ apareix *Rambla de Puertomingalvo* fins al barranc de l'Assor (5), i *Rio Monleón* a partir d'ací en cada full de les 3 zones on apareix el riu.

Planimetria de 1911. El fragment correspon al tram dels punts 3 al 5 del mapa 2.

19 Instituto Geográfico y Estadístico (1911). Vistabella, *Trabajos Topográficos* 1:25.000.

El mateix criteri empra el mapa cadastral a escala 1:25.000 (sense data, possiblement dels anys 30).

Al mapa provincial “Castellón de la Plana” (Alberto Martín Editor. Barcelona), també sense any d’edició, *Rbla. de la Viuda*²⁰ i *Río Monlleó*.²¹

Un altre mapa provincial, sense datació²² i localitzat a la Diputació de Castelló, és 1:125.000, editat per B. Ballester, amb treballs de Luís Gimeno, anota *Bº. Montlleó*, a ponent, i RIO MONLLEO,²³ ja al terme de Culla.

Mapes oficials 1:50.000

569 (1931) Instituto Geográfico y Estadístico “Mosqueruela”, *RÍO MONLEÓN* (1)

569 (1971) Instituto Geográfico y Catastral “Mosqueruela”, *R. Monleón* (3 vegades)

569 (1998) Cartografía Militar de España “Villafranca del Cid”, *Río Monleón* (3)

592 (1949) Instituto Geográfico y Catastral “Villahermosa del Río”, *Rambla de Puertomingalvo* a ponent i *Río Monleón* (1) a llevant

592 (1993) Cartografía Militar de España “Villahermosa del Río”, *Rambla de Puertomingalvo* i *Río Monleón* (2).

592 (2005) Cartografía Militar de España “Villahermosa del Río”, *Rambla de Puertomingalvo* i *Río Monleón* (2).

593 (1988) Mapa Militar de España “Cuevas de Vinromà”, *Río Monleón*

Ens interessa remarcar el tractament que donen els diferents 1:50.000 del 592. Si l’IGC de 1949 retola *Rambla de Puertomingalvo* per a tota la banda oest del riu, frontissa entre els termes de Vistabella i els del Puerto i Mosquerola, els militars només fan arribar l’esmentada rambla fins al *barranco del Ojal* (4), trifini de Vistabella amb el Puerto i Mosquerola, i ja fixen *Río Monleón* per a la resta del riu, tant a ponent com a llevant.

20 Evidentment, confon la rambla del Puerto amb la de la Viuda, que també apareix retolada en la seua ubicació correcta.

21 Podem, això sí, datar-lo aproximadament perquè el fa servir Carlos Sathou Carreres a la seua *Geografía General del reino de Valencia. Provincia de Castellón* (1913).

22 Els tècnics d’Obres Públiques de la Diputació creuen que correspon a la dècada de 1930.

23 Cal assenyalar l’interés semàntic en diferenciar barranc i riu per als diferents trams del mateix curs.

Mapes oficials 1:25.000

592-I (1938) Cartografia Militar de España (Vistabella) *Río Monleón* (2). Aquest mapa, editat durant la guerra Civil, no es correspon amb la resta de la cartografia oficial i replega $\frac{3}{4}$ parts del terme de Vistabella del Maestrat, Benafigos i el Cap de Terme d'Atzeneta del Maestrat.

592-I (1999) Mapa Topogràfic Nacional "Puertomingalvo", *Rambla de Puertomingalvo* fins que s'engrava el barranc del Molló, límit amb Vistabella; *Río Monleón* a partir d'ací. Hi apareix una partida amb el nom de *Monleón*, situada per les Canaletes, còpia de les retolacions aparegudes a la Planimetria i al mapa cadastral dels anys trenta. No es correspon, però, amb cap referent enquestat.

592-II (1999) Mapa Topogràfic Nacional "Vistabella del Maestrazgo", *Río Monleón* a ponent, límit amb Mosquerola, i *Riu Monlleó* a llevant, entre Benafigos i Culla.

569-IV (1996) Mapa Topogràfic Nacional "Virgen de la Estrella", *Río Monleón* (2) amb un *Río Seco* que, tot i referir-se al riu Sec provinent de Benassal, agafa un tram del riu de Montlleó.

593-I (1984) Mapa Topogràfic Nacional "Torre de Embesora", *Riu de Montlleó*

En aquest apartat dels 1:25.000 oficials volem fer notar la diferenciació que fa el 592-II *Río Monleón/Riu Monlleó* i, sobretot, la incorporació de la preposició i correcta denominació *Riu de Montlleó* el 1984, quinze anys abans.

El Parcelari 1:25.000 del "Catastro de Rústica" del terme de Vistabella (2000) apareix *Riu Monlleó* en dues ocasions dins el curs del riu i dos més com a partida de la zona nord del terme, anotació interessant sobre la qual tornarem.

Mapes 1:10.000 de la Conselleria de Medi Ambient (1993)

593 (1-2) *Río Montleón* (2)

593 (1-3) *Río Monleón* (1)

592 (2-1) *Río Monleón* (2)

592 (3-1) *Río Monleón* (1) També hi apareix *Ample del Castillo Monteleón* (partida)²⁴

592 (4-1) *Río Monleón* (1)

592 (4-2) *Río Moleon* (1)

569 (3-4) *Río Monleón* (1)

569 (4-4) *Río Monleón* (1) Masia de Monlleó

Mapes 1:10.000 de l'Institut Cartogràfic Valencià (1999)

593 (1-2) "Serra d'en Segura" *Riu Montlleó* (3)

593 (1-3) "Atzeneta del Maestrat" *Riu Montlleó* (1)

592 (2-1) "Serra de la Batalla" *Riu Montlleó* (2)

592 (3-1) "Vistabella del Maestrazgo" *Riu Montlleó* (1)

592 (4-1) "Lloma de Benafigos" *Riu Montlleó* (2)²⁵

592 (4-2) "Benafigos" *Riu Montlleó* (1)

569 (3-4) "Mas de Pessetes" *Riu Montlleó* (2)

569 (4-4) "Serra del Boi" *Riu de Montlleó* (3)

Mapes no oficials

"Atzeneta del Maestrat", J.Bernat i C.Canós, 1:20.000 Diputació de Castelló (1997), *Riu Montlleó*

"Penyagolosa" 1:30.000 Editorial Alpina (1999), *Riu Montlleó*. Només abraça un petit tram entre la Badina (el Puerto) i la Foieta Redona (Vistabella).

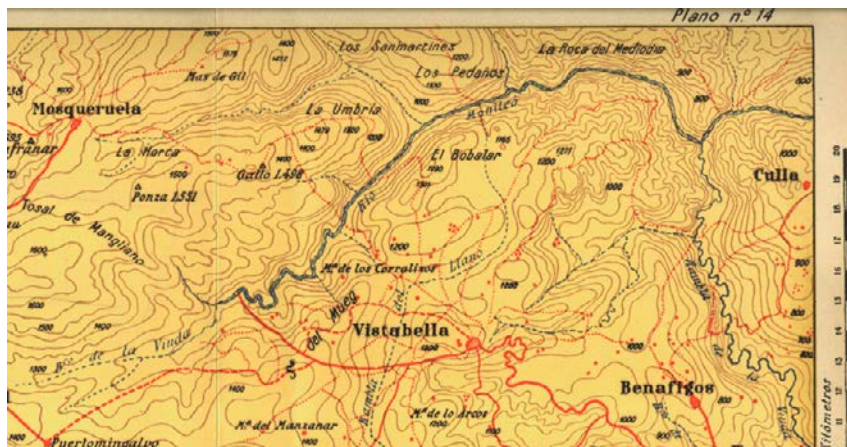
"Vistabella del Maestrat, entre Penyagolosa i el Montlleó", P. Fuster/J. Bernat, 1:25.000 El Tossal cartografies (2010), *Riu Montlleó* (4). Els dubtes, nostres i imperdonables, ja es palesaven en l'alternança del títol i la retolació del riu.

"Puertomingalvo, la Penyagolosa aragonesa" P. Fuster/J. Castillo, 1:25.000 El Tossal cartografies (2018) *Rambla del Puerto*, si fa no fa fins el barranco del Ojal (4 del mapa 2), i *Río Monleón* (sense preposició) després.

Com a curiositat cartogràfica i aplec d'errades, el *Plano nº 14* (sense datar) anota, potser copiat de Ballester (1913), *Bco de la Viuda* per al tram

24 Aquest "Monteleón", inexistent a les enquestes, l'hem de relacionar amb una còpia de la Planimetria (1911).

25 Curiosament la retolació té el sentit contrari al del corrent de l'aigua.

que, majoritàriament, hem trobat retolat com a rambla de Puertomingalvo; *Río Monlleó* fins la confluència amb el riu Sec de Benassal i *Rambla de la Viuda* (original aportació) per a la resta del riu de Montlleó que ens dibuixa.

4.5 Riu Montlleó o riu de Montlleó

Ens interessa aprofundir en la presència significativa de la preposició. I diem significativa perquè suposaria l'existència d'un indret, més o menys extens, conegut com a *Montlleó*.

Ja hem vist, als fragments de les diverses visures, que després de *riu Sech*, a partir del punt 9 del mapa 2, a més del genèric *lo Riu*, hom parla del *riu de Monlleó* i *riu de Monlló* (ja a les visures del XVIII). També Peraire (1992), a les visures de Culla:

Montlleó, riu de (CU): lo riu de montlleo (1535 p.2v) riu de mon leo (1535 p.24) Riu de Monlleo (1680 p.41, 1730 p.106v) Riu de Monllo (1745 p.141)
 DOC: barranchum de Montleon (1239), rivum Sichum (1244) flumine de Monlleo (1660) riu de Monlleó (1678, 1720) riu de Monlló (1729) río (de) Monleón (1714, 1811, 1902)

La cartografia oficial ha prescindit sistemàticament de la preposició 'de', tret de l'1:25.000, 593-I (1984) *Riu de Montlleó* i el 1:10.000 569 (4-4), que n'és una part, *Riu de Montlleó*.²⁶

²⁶ Aquest fet ens fa adonar-nos, una vegada més, del plagi constant de la cartografia. Des de les planimetries de 1911 fins a les enquestes realitzades a darrers del segle passat, no sembla haver-hi existit un treball de camp.

A banda del riu, també en la documentació antiga apareix Montlleó, com a paratge. Barreda (1999) n'esmenta uns quants casos, tot situant-ne l'espai més avall de l'Estrella.

-Montem Leoni / Monte Leoni (1251) (1382) Montleó (1384) – límit de Vistabella, entre la Talaia I Arcedó.

Coromines (1988s, V,359) ens en parla tot argumentant-ne l'existència “Però es veu que ultra el riu, també fou nom d'un indret precís, o d'un poblat, més o menys reduït, ço que ens explica per què els inf. populars, de Vilafranca, Vistabella i Benassal, digueren sempre ‘riu de M.’ amb de m̃(.) el mateix G.Girona, en el seu Vocabulari del Maestrat, així com sol dir, per a les localitats on s'usa un mot, que s'usa a Vilafranca, a Morella, etc.’ També diu que un mot ‘s'usa a Montlló”

Les enquestes orals, en una visió particularitzada i lligada a l'indret on ens trobarem, ens han parlat sovint de *riu de la Estrella* (Mosquerola), *riu de Molló* (mas del Boi), *riu de la Mare de Déu* (l'Hortissella de Benafigos), *riu de Safont* (Atzeneta) ..., tot atenent a trams d'aquest corrent als diversos termes. També i amb una perspectiva major, quan assolíem punts més alts o parlàvem del conjunt del riu, de riu *de* Monlló, *de* Molló i *de* Monlleó, tots tres casos amb la presència de la preposició. En conclusió, ens calia trobar *Montlleó*, un indret concret.

4.6 De l'etimologia de Montlleó

En Bernat (2000), en explicar el topònim per al terme d'Atzeneta on creua una estreta franja tot separant l'antic terme de l'afegit de Meanes (antigament pertanyent a Culla), dèiem:

Com. El fet que separe els dos termes fa entenedora la forma Molló. En el seu primer tram aboca un barranc que rep el nom de barranco del Mojón. Aquest separa els termes de Vistabella i Puertomingalvo i després, com ja hem vist, segueix separant termes, províncies i antics regnes.

Sanchis Guarner en un article de l'any 1950 “De Toponíma aràbig-valentina” explica que es tracta d'un topònim on es barreja una traducció del primer element “mont” i una etimologia popular per al segon terme “ai uyun” o “les fonts. Ens trobem amb “La Muntanya de les Fonts”. El DCVB (VII, 555) el fa vindre d'un ‘monte leonis’ ‘muntanya del lleó’ massa exòtic per a ser considerat. Coromines ens ho aclareix en ONOM.CAT. (V, 359): Pel que fa

a l'etimologia apunta diverses possibilitats. Una primera és coincident amb allò que deia S. Guarner 'la muntanya de les fonts'. Una segona explicació: "S'hi podria veure una altra explicació si fem més cas dels 'masos' assenyalats per l'IGC; i d'un Mas del Monlló que trobarem a les Garrigues en el terme de Juncosa. Si aquest fos el caràcter primari del lloc del Maestrat, pensàriem si podia ser un compost de l'ar. Manzal 'hostal' que ha format Massalió, 'l'alberg de les fonts'..(.) En tot cas queda descartat que el nom en estudi vingui de MONTEM LEONIS com diu Alc.M."

Descartem ja la primera anotació nostra, basada en una observació superficial i en la pronunciació dels informants que vam fer per al llibre d'Atzeneta sobre la possibilitat de 'molló' com a frontissa que uneix regnes i termes. En el recull toponímic que vam realitzar a Vistabella, vam localitzar un *mas de Molló* que ja apareixia a les Visures de 1615 ("en lo mas de Antoni Fabregat, dit *Monlleó*") i que hem de suposar evolució fònica com també ho és del riu que té a la vora. Altrament, el barranco Mojón²⁷ o *barranc del Molló* queda aigües amunt (punt 3 del mapa 1) ben lluny de la denominació *riu de Monlló* que hem recollit als masovers enquestats. També erràvem en el fragment en què parlàvem sobre la coincidència de Coromines amb la proposta de Sanchis Guarner; de fet la primera proposta de l'autor del *DECat*, amb descripció dels passos fonètics, que inclou la nasalitat influïda per tants noms de lloc *Mont-*, respon a "l'aigua de les deus" o "aigua de les fonts", no pas a "muntanya de les fonts".

Altrament, no compartim les paraules de Coromines (1988s, V, 360) quan afirma:

"i suposo que és com el que diu Sanchis Guarner en una nota del Rev. Val. de Fil., que no val la pena de comprovar, perquè S. Guarner, [sic] no coneixia gens aquesta part del P. Val".

Cal dir que l'autor de *La llengua dels valencians* va realitzar diverses enquestes a Vistabella del Maestrat l'any 1935 per a l'ALPI, la qual cosa sí que li atorga un cert coneixement del territori.

En rellegir l'article del filòleg valencià hem cregut oportú reproduir-ne la seua argumentació:

27 Joan Coromines, a les seues fitxes, en parlar de *Les Ampoles* diu que "D'allí baixa el Barranco del Mojón, q. desaigua al Montlleó i [sic] potser li dóna nom". Cal dir que el barranco Mojón no baixa de las Ampolas.

“Semblava inqüestionable que era el mateix mot que el *Montlleó* català (en terme de Sant Antolí i Vilanova, comarca de la Segarra),²⁸ tractant-se d’un topònim romànic *monte leone*, germà dels castellans *Monleón* i *Monteleón*, italià *Monteleone*,²⁹ etcètera, però en un passatge del llibre històric denominat el *quirtās*, es dona compte de la presa pels cristians de «Chebel el Uyun, en la frontera de Valencia», això és *zabal al uyun* ‘muntanya de les fonts’, conquesta que esdevingué segurament devers 1229, tal vegada en la mateixa campanya que fou conquerit Bexís (Al Palància).³⁰

Sospite que el primer element *Mont* del topònim valencià *Montlleó*, és la traducció exacta de l’àrab *zabal*, i el segon element una etimologia popular de *al uyun* ‘les fonts’. Aquest darrer mot àrab es conserva amb més fidelitat en el nom d’una devesa toledana *Aloyón*. La mateixa composició d’ambdós mots àrabs, *zabal al uyun*, sense la traducció del primer, però amb la desfiguració del segon, ha originat el topònim Gibraleón, de la prov. de Huelva (ASÍN, *op.cit.* 107). En el domini lingüístic català trobem el mot *al uyun* precedit de la paraula *manzil* ‘hostal, en *Massalió*, nom d’un poble del Baix Aragó de llengua catalana, el qual és denominat oficialment amb la forma castellana *Mazaleón*, i que significa per tant ‘hostal de les fonts’ (ASÍN, *op.cit.* 119)

Creiem ben fonamentada aquesta hipòtesi de Sanchis (1950) i ens trobem amb dues propostes. Cal trobar la muntanya o, simplement, quedar-nos amb els ullals, fonts o deus?

4.7 De l’etiologia

Retrobem la descripció del riu amb el text de Mossén Cavanilles (1795) i la numeració afegida que es correspon, com ja hem dit, amb els guarismes del mapa 2.

102. [...] El rio Monleon principia en las pinillas del Puerto (1) ó fuentes de la ermita de San Bartolomé, que están á una hora al norte del Puerto en el reyno de Aragon, y como á quatro de Vistabella en el de Valencia. Tiene allí

28 El consoci i company Albert Turull (1991) ens en parla, amb totes les hipòtesis formulades sobre la seua etimologia, tot afegint la proposta (que partiria d’una idea del professor Ramon Sistac) d’un trasllat toponímic, de la ciutat francesa de Lió.

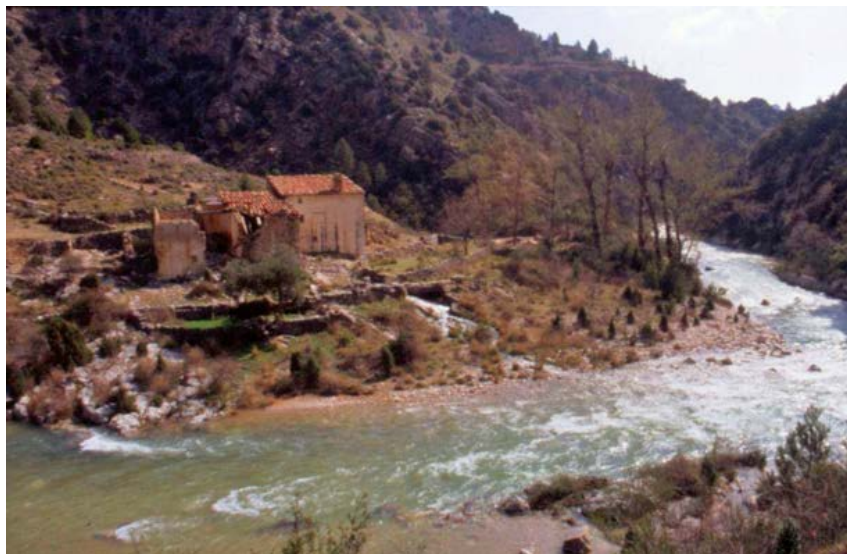
29 Al *Dizionario di toponomastica* D.A.(1997) trobem sis entrades de *Monteleone* (*di Fermo, di Pùglia, di Spoleto, d’Orvieto, Roca Dòria i Sabino*) tots amb l’explicació per al primer component compost “MONTE e *Leone*, verosimilmente come nome di persona”.

30 Recordem que hi ha un Montleón a Viver.

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

su direccion al oriente, y pasa por el molino Luna (3), y boca del riachuelo Azór (5); recibe despues al rio Majo (7), que desde Mosqueruela baxa hácia el mediodia, y como tres quartos de hora mas abaxo los manantiales (9), situados en el termino de Mosqueruela. Así entra en el reyno de Valencia, y va engrosándose con los ojos (10) por donde salen las aguas del llano de Vistabella, con las del rio Seco que vienen de Vilafranca, y con las que salen del Val d'Osera(11). Aquí tuerce hácia el mediodia, y á una hora de distancia recibe el barranco de Ortisella (12), que baxa de Benafigos; despues los manantiales del Fumero, que le entran por la derecha, y últimamente la rambla de Adsaneta(13). Por lo regular queda seco su largo cauce, y solamente trae agua en tiempo de lluvias. Quando estas se verifican es formidable y espanta la multiyud de las que entónces corren: se aumenta luego la cantidad con las que baxan por la rambla Carbonera (14) ...

Riu de Montlleó, riu de “la muntanya de les fonts” (*fuentes, manantiales, ojos*). La interpretació de l'especificatiu a partir d'un híbrid, tal com ens explicava Sanchis, ens demanava trobar aquesta muntanya, aquest paratge amb el plural fonts. L'observació del territori, sovint eixut, no ens havia permés, però, comprovar l'etiologia buscada. Ja Pere Enric Barreda mostrava un croquis amb aquell espai conegut com a Montlleó pels entorns del trifini Mosquerola-Vilafranca-Vistabella. En aquest punt

Molí dels Ullals, al trifini Vistabella-Vilafranca-Mosquerola

concret hi ha els *ullals del Molí*, però són surgències que trobem al mateix riu, no a les parets de les muntanyes que envolten l'indret.

Un episodi de pluges prou marcades el març de 2015³¹ ens va permetre fer un seguiment dels camins d'aigua com a veritables hidrònims. La rambla del Pla va omplir el Quinyó i els ullals de la Caseta de Làssaro (*los ojos por donde salen las aguas del llano de Vistabella*) s'afegien a les aigües que corrien pel riu de Montlleó, nodrit des de la mateixa font de la Penilla i amb el seguit de barrancs i ullals que s'hi engraven. Si al marge esquerre (terme de Vistabella) podíem observar els ullals esmentats, a l'altra banda del riu (ja al terme de Benassal) l'aigua sorgia amb força des de diversos punts de la muntanya, si fa no fa, a una mateixa altura. Joaquin Garcia, el geòleg que ens acompanyava, ens va aclarir la impermeabilitat de la franja rocosa que no permetia la filtració fins a cotes més baixes i explicava les nombroses fonts que abocaven l'aigua damunt del llit del riu. Etimologia i etiologia es donaven la mà i ens explicaven el *mont al uyun* que batejava el riu i la raó per la qual, més amunt, prenia els altres noms, com ara riu de l'Estrella; només a partir del molí dels Ullals els masovers convenien a batejar-lo com riu de Montlleó. Les fonts en tenen la culpa, siga les del molí, ran del llit del riu, o aquestes que pregonen una 'muntanya de les fonts'.

5 BARRANCS DE VISTABELLA ENGRAVATS AL RIU DE MONTLLEÓ PEL SEU MARGE DRET

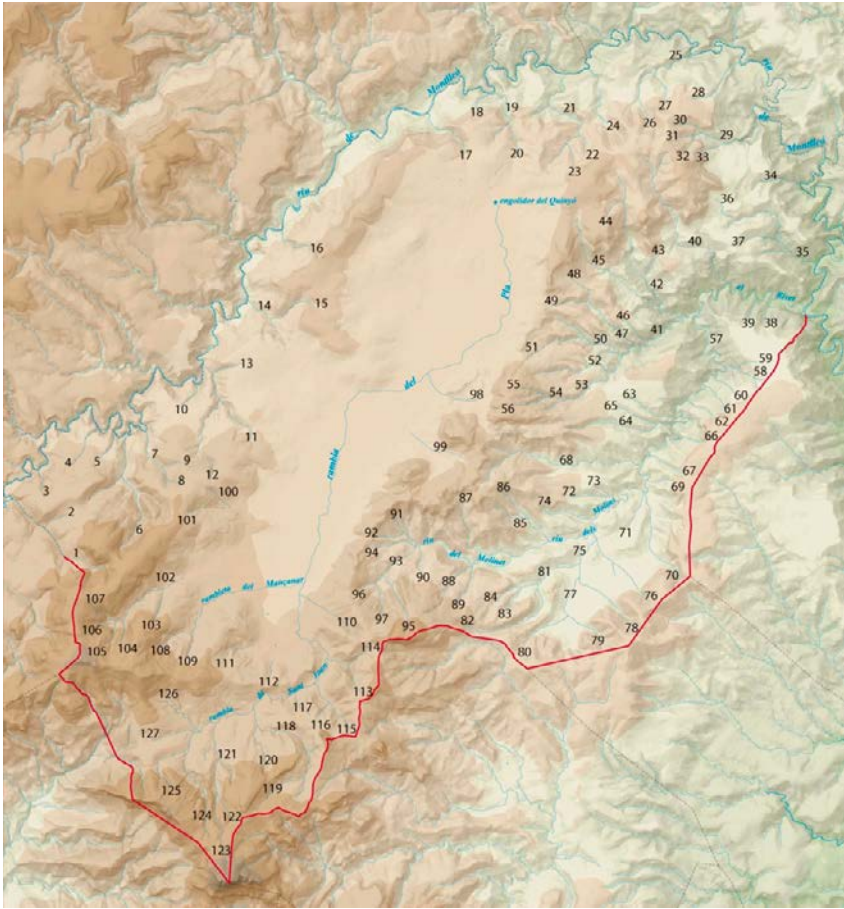
5.1 Relació i classificació dels barrancs

En la següent relació de barrancs i barranquets tributaris, tard o d'hora, del riu de Montlleó, l'ordre d'aquesta segueix el curs del riu des de la seua entrada pel terme de Puertomingalvo. En arribar als seus afluents, com ara *el Rivet*, segueix la remuntada d'aquests.

Quant a la classificació de l'especificatiu, apareguda a la columna de la dreta, cal tindre en compte l'element immediat en els compostos; així, el *barranc de la Foia del Riu* té la foia, orònim, i no el riu, hidrònim, com a raó taxonòmica.

31 Un seguiment gràfic del riu de Montlleó i l'episodi de pluges de 2015 el trobem a <http://imatgies.blogspot.com/2015/03/de-la-penilla-la-mar-aigues-del-riu-de.html>

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

- 1- Barranco Mojón / Barranc del Molló
- 2- Barranc dels Menuts
- 3- Barranc de l'Hornillo
- 4- Barranc de la Foia del Riu
- 5- Barranc del Mas de Prats
- 6- Barranc de l'Assor
- 7- Barranc del Tilde
- 8- Barranc del Rabosero
- 9- Barranc de la Canaleta
- 10- Barranc de l'Espigolar
- 11- Barranc dels Canalissos

jurídic
 antropònim
 indústria
 orònim
 mas
 hidro.hum.
 ?
 zoònim
 mas
 fitònim
 hidrònim

12- Barranc de la Peanya	odònim
13- El Bracet	hidrònim
14- Barranc de la Noguera	mas
15- Barranc de la Marta	?
16- Barranc de l'Avellanar (1)	fitònim
17- Barranc del Cirer	fitònim
18- Barranc de la Sima	càrstic
19- Barranc del Gorgotxo	hidrònim
20- Barranc del Catxerulo	mas
21- Barranc de l'Avellanar (2)	fitònim
22- Barranc de l'Ombria del Gat	partició
23- Barranc de l'Aldea	mas
24- Barranc de l'Alfarder	mas
25- Barranc dels Castelletes	orònim
26- Barranc de Tena	antropònim
27- Barranc del Collet Roig	orònim
28- Barranc de la Covassa	càrstic
29- Barranc de la Travera	antropònim
30- Barranc de la Pomera	fitònim
31- Barranc del Mig	situació
32- Barranc de la Cova de l'Aigua	càrstic
33- Barranc de les Calçades	odònim
34- Barranc del Saltador (1)	hidrònim
35- Barranc de la Cova	càrstic
36- Barranc de les Canals	hidrònim
37- Barranc del Clotxó	hidrònim
El Rivet / Rivet de Vistabella	
38- Barranc del Morral Blanc	orònim
39- Barranc de la Llidonera	fitònim
40- Barranc de la Pinella	orònim
41- Barranc de les Climentes	antropònim
42- Barranc de l'Aigua	hidrònim
43- Barranc del Peiró	odònim
44- Barranc de la Rabosera	zoònim
45- Barranc del Mas de la Coixa	mas
46- Barranc del Saltador (2)	hidrònim

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

47- Barranc de les Olles	hidrònim
48- Barranc del Mas de Baix	mas
49- Barranc del Collao	orònim
50- Barranc del Consell	jurídic
51- Barranc del Mas de Salvador	mas
52- Barranquet del Corb	zoònim
53- Barranc de la Cova (2)	càrstic
54- Barranc de les Navades	orònim
55- Barranc de l'Artiga Rodada	partició
56- Barranc de la Cova de l'Aigua(2)	càrstic
57- la Vallussera	zoònim
58- Barranc Negre	característica
59- Barranc dels Alars	?
60- Barranc de les Llobateres	zoònim
61- Barranc de la Tosseta	orònim
62- Barranc del Pou de la Pena-roja	hidro/humà
63- Barranc del Corral	ramaderia
64- Barranc de la Galera	?
65- Barranc del Mas de Garrido	mas
66- Primer Barranquet	situació
67- Barranc de la Peralta	mas
68- Barranc de la Ferreria	indústria
69- Barranc de les Sorribes	partició
70- Barranc de la Clotxa	hidrònim
Riu dels Molins	
71- Barranc de l'Algepsar	indústria
72- Barranc de les Ferradures	indústria
73- Barranc de les Fontanelles	hidrònim
74- Barranc de la Tosca	mas
75- Barranc de la Teuleria	indústria
76- Barranc de la Collassa	orònim
77- Barranc del Mas de Racó	mas
78- Barranc de la Xaparra	mas
79- B. del Mas de les Tosses	mas
80- Barranc del Pou de la Vaca	hidro/humà
81- Barranc Pardo	característica

82- B. del Tovàs del Colomer	?
83- Barranc dels Hortassos	partició
84- Barranc del Baciè	hidro/humà
85- Barranc de la Devesa	jurídic
86- Barranc de la Piquereta	?
87- Barranc dels Pots	hidrònim
Riu del Molinet	
88- Barranc de l'Albagés	mas
89- Barranc de l'Alvenc	carbònic
90- Barranc de la Font	hidrònim
91- Barranc de l'Escaleta	odònim
92- Barranc del Mas de Collet	mas
93- Barranc de les Clotxes	hidrònim
94- Barranc del Collet	orònim
95- B. de la Fonteta del Tossal	hidrònim
96- Barranc del Tancat	partició
97- B. de la Font del Mas del Surdo	hidrònim

Rambla del Pla (S)³²

98- Barranquet de les Pedrisses	orònim
99- Barranc dels Serrans (S)	antropònim
100- Barranc dels Mussols (S)	zoònim
101- Barranquet de la Roca d'en Riera	orònim

Rambla de Sant Joan

102- Barranc del Mas de Gual (S)	mas
103- Barranc de les Files	indústria
104- Barranc de l'Atzevar	fitònim
105- Barranc del Corral	ramaderia
106- Els Reguers	hidrònim
107- Barranc dels Espinals	fitònim

Rambla del Mançanar (S)

108- Barranc del Mançanar	fitònim
---------------------------	---------

³² Marquem amb (S) aquells cursos hídrics que es perden al Pla tot i saber que les aigües arriben a la Rambla, que també s'amaga a l'engolidor del Quinyó sense que vegem el curs directe al riu de Montlleó. Altrament, l'ordre d'exposició dels barrancs també remunta fins a la capçalera.

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

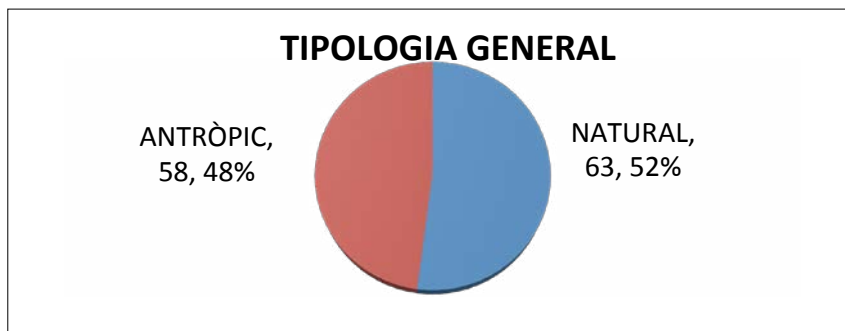
109- Barranc de l'Abeurador	hidro/humà
110- Barranquet del Mas dels Arcs	mas
111- Barranc dels Reguers (S)	hidrònim
112- Barranquet de la Teuleria (2) (S)	indústria
113- Barranc de la Cova de l'Aigua (3)	càrstic
114- Barranc del Rabosero (2)	zoònim
115- Barranc del Jauguet	mas
116- Barranc dels Ciressos	fitònim
117- Barranc dels Prats	partició
118- Barranc de l'Avellanar (3)	fitònim
119- Barranc del Mas de les Xiquetes	mas
120- Barranc de l'Antona	antropònim
121- Barranc de la Pegunta	indústria
122- Barranc de la Banyadera	mas
123- Barranc del Forn	indústria
124- Barranc de la Teixera	fitònim
125- Barranc Escur	característica
126- Barranc de la Rebollera	fitònim
127- Barranc de la Carbonera	indústria

5.2 Anàlisi del corpus de barrancs de Vistabella

Més de dues-centes denominacions de barrancs i barranquets hem pogut recollir dins l'estudi del terme de Vistabella. Molts d'ells, però, són variants d'un mateix referent. Després de l'obligat triatge, tot i la pèrdua d'aquestes variants,³³ ens resten encara cent vint-i-set. D'aquests barrancs³⁴ que, directament o indirecta, aboquen al riu de Montlleó dins el terme de Vistabella, seixanta-tres els trobem relacionats amb el paisatge natural (hidronímia, oronímia, món càrstic, fitonímia, zoonímia i situació) i cinquanta-vuit amb motivacions antròpiques (mas, indústria, hidronímia humanitzada, antroponímia, partició, odonímia, jurisdicció i ramaderia). En resten, això sí, sis (¿) per determinar la seua classificació perquè, a hores d'ara, són topònims opacs o dubtosos.

33 La totalitat dels barrancs i la seua ubicació i descripció podem trobar-la dins Bernat (2015).

34 No considerem els rius i rambles, que apareixen en lletra negreta a l'esquema anterior.

Aquesta proporcionalitat de la gràfica s'invertia i es distanciava en fer els càlculs sobre el total de la toponímia recollida al terme de Vistabella (4558 noms de lloc). Així, l'apartat antròpic pujava fins al 60% i el natural, òbviament, quedava al 40%. Cal dir que hi incloïem la toponímia urbana i que, a tot el recull, l'apartat de les motivacions antroponímiques batejava 1342 noms de lloc, gairebé el 30% del total. En aquest cas, el barranc és un element natural del paisatge i ens cal, doncs, destacar-ne la gran presència antròpica (eixe 48%) en les motivacions. I això es deu, en gran part, a l'antropocentrisme de què parlàvem a Bernat (2010). Hi ha diversos exemples del llistat anterior que ho palesen.

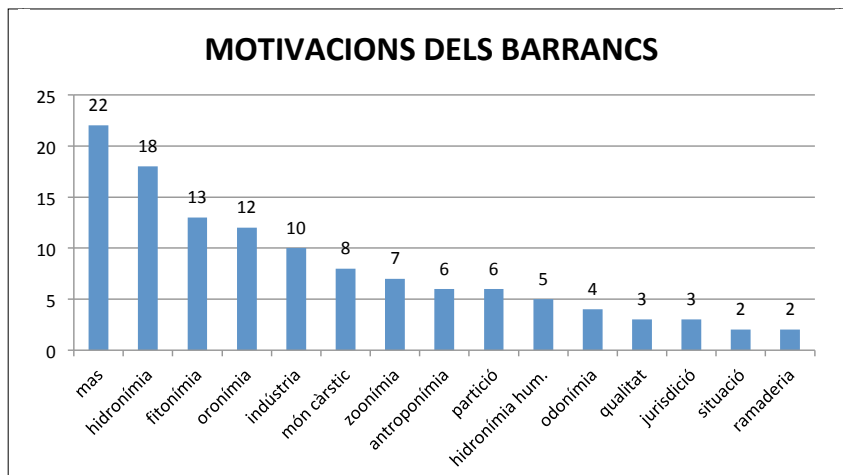
Fixem-nos, ara, només en un cas paradigmàtic: *barranc del Barranc Pardo*, variant del barranc de la Teuleria. És obvi que el barranc és anterior a la presència del mas que hom coneix com “el Barranc Pardo”, i també sembla evident que aquest habitatge pren el nom del barranc veí. Doncs, veieu ací que el barranc pren el nom, tot i la reiteració (barranc del barranc), del mas que voreja.³⁵

Veiem, amb més detall, les motivacions agrupades en els diversos àmbits significatius:

El *mas*,³⁶ amb vint-i-tres concurrències, és l'element que bateja més barrancs, com ja hem explicat amb l'antropocentrisme toponímic dels exemples *supra*. Uns apareixen amb el genèric manifest (mas dels Arcs,

³⁵ “mas de Collet”, en compte de “mas del Collet” (Vistabella), o roca del Roig per roca Roja (Xodos), són d'altres exemples que ho manifesten.

³⁶ El concepte de mas no es troba reduït a la casa o cases que habitaven els masovers, sinó al conjunt de la propietat i de l'explotació agrària; és molt més que una construcció. Vg. Bernat (2016).

mas de Collet,³⁷ mas de Prats, mas de les Tosses ...), d'altres no ens el mostren (la Noguera, la Xaparra, l'Albagés ...). Algun d'ells, com el cas del barranc de l'Albagés, podria fer pensar en el tossal magnífic que parteix els termes de Xodos i Vistabella –tossal de l'Albagés–; com hem vist, però, els masos solen passar al davant en les preferències del bateig.³⁸ Igualment ens passa amb el barranc de la Canaleta, amb aquest posat d'hidrònim que correspon, altrament, al mas conegut com la Canaleta de Dalt.

La *hidronímia* compta amb divuit especificatius per als barrancs. Fixem-nos, primerament, que hem deixat per a un altre apartat allò que, tot i tractar-se d'hidrònims, han tingut la petja antròpica. Es tracta, per tant, d'elements naturals lligats a l'aigua o als seus efectes. Les fonts d'aigua, minses i fins i tot eixutes gran part de l'any, bategen quatre barrancs: b. de la Font, b. de les Fontanelles, b. de la Fonteta del Tossal i b. de la Font del Mas del Surdo. Canal³⁹ i Canalissos són els dos especificatius sinònims de barranc i, per tant, tautològics. Una altra motivació hidronímica es troba a cavall de l'aigua i dels orònims;⁴⁰ ens referim a aquells accidents de

37 Caldria pensar en un mas 'del' Collet, però a favor del fals antropònim hom prefereix 'de' Collet. De fet hi trobem dos barrancs veïns: b. del Mas de Collet i b. del Collet, que ho testimonien.

38 Potser, si en férem un estudi diacrònic, la presència anterior del tossal donara un altre resultat; amb el treball de camp, però, es comprova aquesta preponderància antròpica.

39 Hi ha un topònim, les Canals, prop del molí de Lluna que responen a elements antròpics; no és aquest el cas, però.

40 De l'òsmosi entre l'oronímia i la hidronímia en parlàvem a Bernat (2013).

dins del barranc que pateix el relleu i que han tingut l'aigua com a factor de l'erosió: els Reguers, barranc del Gorgotxo, b. del Saltador,⁴¹ b. de les Clotxes, b. de la Clotxa i b. del Clotxó; també els metafòrics barrancs dels Pots i de les Olles. El barranc de la Banyadera parteix d'una zona d'inundació (sovint eixuta) fruit del desgel de la neu del mateix tossal de Penyagolosa.

Dins aquest apartat hi ha un barranc que, pel caràcter antic i tautològic, mereix un comentari específic: el barranc de l'Aigua. Val a dir que, com en el cas comentat del mas conegut com el Barranc Pardo, també ací hi ha un maset que hom coneix com el Barranc de l'Aigua; en aquest cas, però, no bateja el barranquet com a barranc del Barranc de l'Aigua. Ens permetem reproduir uns fragments de la nostra tesi (Bernat 2015) sobre l'esmentat barranc, o aigua.

Barranc preciós que prové de la serra del Boi, entre la Corona i la Rabosera, salta la roca del Ferrer i voreja la Pinyalossa per ajuntar-se amb el barranc

⁴¹ Hi ha dos barrancs del Saltador. La repetició d'algun topònim dins el terme s'entén per dos factors: l'extensió (150 km²) i el fet que, fins a l'any 1405, la partida del Boi fora un terme separat de Vistabella.

del Mas de la Coixa i abocar al barranc de les Climentes, prop de l'Enjarrot. Potser es tracta de barranc del Riu, tot entent l'accepció d'aigua com a riu o corrent d'aigua.⁴² La seua ampla representació dins la cartografia, també estatal i d'escala 1:50.000, ens mostra un accident ben marcat. Bateja un mas, que guaita des del seu marge dret, mas de l'Aigua, també conegut com el Barranc de l'Aigua.

Trobem l'esmentat barranc documentat en diverses de les visures estudiades: 1597, *puja del barranch de l'Aygua* 29; 1615, *lo camí q(u)e puja lo barranch de l'Aigua* 114v; 1634, *designa lo camí que puja lo barranch de la Aygua* 196v.

El topònim barranc de l'Aigua es troba força estès per tot el país (Alfarb, Altea, Benicàssim, Carlet, l'Olleria, Moixent, Pedreguer i Xàtiva), de vegades amb el diminutiu, barranquet de l'Aigua (Crevillent i Montserrat), i moltes vegades acompanyat d'un tret característic de l'aigua, barranc d'Aigua Amarga (Alacant, Mutxamel), barranc de l'Aigua Amarga (Crevillent), barranc de l'Aigua Salada (Picassent) o barranc de l'Aigua Nova (Atzeneta del Maestrat, la Serra d'en Galceran).

En el topònim ens interessa, ben especialment, la relació entre el genèric, considerat un hidrònim, i l'aigua, hidrònim per excel·lència. Barranc de l'Aigua ens aporta una reflexió sobre la realitat dels nostres barrancs, gairebé sempre secs; els nostres barrancs són elements que, si bé la cartografia els atorga el blau, manifesten l'osmosi entre l'oronímia i la hidronímia.

J. Coromines, al seu article AIGUA (1980s, I, 90) ja ens diu:

“Convindria afegir-hi només unes indicacions sobre l'acc. d'*aigua* com a 'riu', 'xaragall' o corrent d'aigua. És sabut que aquesta metonímia s'ha produït en diversos idiomes (..) En la nostra Edat Mitjana la trobem ja en les *VidesR.*, on *fluvium* està traduït per “con él volc passar una *aygua*”; en Llull, en el *Llibre de les Bèsties*: “En una plana, per hon passave una bella *aygua*, estaven moltes bèsties que volien elegir rey”...”

A més, d'esmentar altres casos, el filòleg ens mostra diversos exemples de la toponímia en què *aigua* equival al nostre barranc: l'*Aigua de Valls* (a Gósol) i l'*Aigua d'Òra* (que els forasters escriuen erradament *Aiguadora*), curiosament dos exemples que trobem dins la partida de la Vall Ussera. (veg. AIGUADORA i l'Aigua de la Vall a VALL).

42 “Altres genèrics hidronímics, com ara *torrent*, *xaragall*, *còrrec* o l'arcaic *aigua*, tenen una implantació purament testimonial”, ens diu Joan Tort dins *Els noms de lloc i el territori a Toponímia, paisatge i cultura*, tot referint-se a la comarca del Baix Camp.

La *fitonímia*, els noms d'arbres i plantes, està present en tretze dels barrancs estudiats al terme de Vistabella. Els mateixos especificatius ja ens parlen de la riquesa botànica i lingüística que ens aporten aquests eixuts cursos. Els col·lectius botànics del Maestrat ja els vam comentar a Berna (2002). Destaquem, però, a més del barranc de l'Espigolar, b. dels Espinals, b. de la Rebollera⁴³ i b. de la Teixera, el fet que hi haja tres barrancs de l'Avellanar dins el nostre terme. Això sí, els tres ben distanciat en l'espai: un b. de l'Avellanar a la partida de Penyagolosa que tributa les escasses aigües del seu ullal a la rambla del Pla; un altre b. de l'Avellanar guaita davant el terme de Mosquerola, a ponent del Pla, i regalla sobre el riu Sec; el més septentrional aboca ja al riu de Montlleó, ben prop dels principals ullals d'aquest. Ens resta, encara, el barranc de la Pomera,⁴⁴ el de la Llidonera, b. del Cirer, b. dels Ciresos (amb un plural anàlogic de cirers) i un interessantíssim barranc de l'Atzevar.

El barranc del Cirer mereix un comentari breu pel fet que es troba vora un antic camí que ens porta a *La Estrella*, ja en terme aragonés. Aquesta coincidència amb l'ancestral camí ens va fer pensar en Cirat i altres topònims lligats a *camí*, abans de decidir-nos pel fitònim. L'hapoplogia cirerer>cirer es troba ben estesa per aquests pobles del Maestrat, amb diversos exemples a municipis veïns, com ara Benassal (povet del Cirer), Culla (costera dels Cirers), Atzeneta (rambla del Cirer Bord) o Xodos (font del Cirer).

El barranc de l'Atzevar, [lalʒe'ba] en la pronunciació actual, ha provocat diverses interpretacions; des d'aquella que suggereix la fonètica, tan prop de l'algeps, com les que ha abocat la cartografia oficial de l'IGN, *Abservar*, que havia portat Solsona (2001) a la interpretació 'servar', fitònim lligat a les serves (*Sorbus domestica*). Martines (2000) volia relacionar-lo amb 'atzavara', ben difícil a 1.600 m d'altitud. De fet, nosaltres, abans de trobar-ne documentació antiga havíem recollit *Algebar*, forma que ja havia mostrat Coromines a la fitxa sobre el mas de Monfort. Les formes aparegudes a les visures de 1555, *abeurador de l'Atzevar*; 1597, *Azavar*, *Atzavar*; 1615, *Azavar*; 1634 *Azevar*; 1658, *Azevar*, *Azavar*, *Adzevar*; 1687, *Adzavar*; 1715, *Azavar*,

43 Al terme veí, Xodos, trobem la Rebollosa, també referida als roures.

44 En un espai relativament menut trobem Mansanar i Pomera. Cal recordar que 'mansana' és a Vistabella la poma silvestre.

Camins d'aigua del terme de Vistabella del Maestrat

Azevar i 1759, *Azevar* ens van fer tornar al lloc i comprovar la presència significativa del grévol, el 'acebo' del veí Aragó. Aquest indret es troba a un centenar de passes del terme de Puertomingalvo, no lluny d'altres influències aragoneses, com ara el *barranco Mojón*. No ens estranyem, doncs, que es tracte d'una adaptació fònica del grevolar aragonés. No lluny, al terme de la veïna Mosquerola hi ha també un *barranco del Acebar*.

L'oronímia, també amb dotze concurrències, ens mostra diversos aspectes del relleu. Hi observem elements depressius, com ara el barranc de la *Foia* del Riu o les diverses variants de coll com a pas entre muntanyes: barranc del Collet, b. del Collet Roig, b. de la Collassa i b. del Collao.⁴⁵ Un dels barrancs pren l'especificatiu al tossal de les Navades (tretts depressius que defineixen els seus vessants) i resta com barranc de les Navades.⁴⁶ La resta correspon a elevacions, barranc de la Pinella, i variants de prominències rocoses: b. de les Pedrisses, b. de la Tosseta,

45 Sobre les accepcions de coll i variants v. Bernat (2011).

46 L'etimologia popular fa creure que n'és la neu, el seu origen; idea reforçada per la pronunciació [ne'bays].

b. del Morral, b. de la Roca d'en Riera i el *barranc dels Castelletts*, sobre el qual eixamblem la informació.

Són diversos els noms de lloc de Vistabella i pobles veïns que tenen 'castellet' com un orònim,⁴⁷ formació rocosa semblant a un castell. Al mateix terme trobem, amb aquest sentit orogràfic, dos indrets coneguts com "el Castellet" i dos més com "els Castelletts". En els casos singularitzats responen a roques prominents situades dins del riu Sec (primer tram, com hem vist, del riu de Montlleó). La pluralització "els Castelletts", també orogràfics, respon a dues realitats diferents. Localitzem els Castelletts (1) en la costera veïna del barranc de l'Aigua com un parell de carenes rocoses; cantells, com ens els va descriure l'informador. El segon topònim amb el mateix nom es troba recollit, en singular, ja al s. XVI com a *Castellet de Sant Chrich*, tal com vam comprovar a les visures de 1555. Ens permetem afegir el fragment de la tesi (Bernat 2015):

Tot guaitant sobre el riu Montlleó, situat com un apèndix de la Bargida, es tracta d'un tossal rematat amb dues roques que com altres relleus del terme, amb aspecte de fortificació, queden metaforitzats com a 'castell'. El plural s'adiu per la presència dels dos capitells. Al capdamunt; hom diu que hi ha restes d'un poblat àrab. Hi vam pujar sense rematar l'expedició. Sense arribar al capdamunt, hom pot albirar diverses voltes del Montlleó entre Vilafranca i Vistabella. És ben interessant la denominació que apareix a les Visures, *castellet de Sant Cric*.

1555 *Castellet de Sent Crich*, 17; 1597 *Castellet de Sent Crich*, 37 ;1615 *Castellet de St. Chric*, 115v ; 1634 *Castellet de St. Chric*, 198v ;1658 *Castellet de St.Chrich*, 45 ;1687 *Castellet de St. Crich*, 64 ;1715 *castellet de Sent Chinch* 126 ;1759 *Castellet de Sent Chich*, 22.

Aquest Cric correspon a Sant Chirich, és a dir, Quirich, o Quirze, o el seu equivalent en castellà Quirze. És un màrtir d'època romana. També en parla el "Costumari català" de Joan Amades. La devoció està molt estesa pel món rural català, castellà i balear. El professor Sànchez Adell, que ens aportà la informació sobre aquest sant, desconeixia l'existència de cap Quiric a les nostres terres. L'amic Ferran Guardiola, però, ens assabentà que San Quirico i Santa Julita són advocacions de l'església de les Albaredes, a Portell.

47 Com a mostres significatives, per la claredat descriptiva, destaquem "los Castillejos" a Mosquerola i "el Castellet del Mas de Marín" a Benafigos.

L'estudiós mallorquí Cosme Aguiló, en el seu article sobre Santacirga⁴⁸ en parla a bastament, tot oferint un extens llistant de topònims d'occident de la Romània, amb una dotzena trobada a Catalunya. No apareix, però, cap exemple del País Valencià. Pensem, doncs, que es tracta del Sant Quirze més meridional del nostre domini peninsular.

La *indústria*, lligada com veurem al món rural té un interès especial, l'etnogràfic. Recordem que comentem els barrancs i no els rius o rambles; és per això que desestimem parlar ací dels molins que tenen, al nostre terme, un riu dels Molins i un del Molinet, genèrics coherents amb la necessitat hídrica d'aquests mecanismes. Hi ha, això sí, deu barrancs amb noms diversos i cinc indústries diferenciades. Podem aplegar el barranc de les Ferradures i el de la Ferreria, tots dos lligats al ferro. Les matèries per a la construcció, guix, calç i teules, ens mostren un barranc de l'Algepsar, dos b. de la Teuleria i un fronterer b. de l'Hornillo. El barranc de la Carbonera és evident en el seu producte i el barranc de les Files el trobem lligat a l'explotació del bosc, a les files o bigues de fusta de pins d'unes certes mides.

Ens queden dos barrancs amb un interès afegit: barranc del Forn i barranc de la Pegunta.⁴⁹ Tots dos es complementen, a més de ser ramal l'un de l'altre, en tractar-se d'un antic forn de pegunta. A Bernat (2015: 778) en féiem una introducció elemental que ens pot servir per fer patent la transparència del mot entre els informants del treball de camp, així com la presència en la documentació.

La pegunta, o pega, s'extreu de la resina del pi i s'ha fet servir –tal i com ens han contat els pastors– per amanir una pasta i poder guarir les coixeres de les ovelles. És, com veiem, un mot transparent a la zona. El mateix 'Llibre dels Capítols d'Herbatges de la Tinença de Culla (1345-1805)', amb l'estudi

48 "Aproximació etimològica al topònim *Santacirga*", dins Aguiló, C. (2002) *Toponímia i etimologia*. Abadia de Montserrat.

49 Nieto (1997), en parlar de Peguerinos (p.277) ja ens mostra la seua abundant presència dins la toponímia major "El topónimo debe ser puesto en relación con una amplia serie en la que podemos incluir, entre otros: Peguera (Mallorca), Rasos de Peguera (sierra, barcelona), Peguera del Madroño (Jaén), Pegueroles (Lérida), Pegueruela (Moratalla, Murcia), etc. Se trata en todos los casos de distintas manifestaciones de un étimo último lat. *Picaria*, "pino negral", abundante en "pega". Puede compararse La Pigièrre (bosque de Mont Ventoux, entre la Provenza y el Delfinado, Francia). Peguerinos parece diminutivo, paralelo, por ende, a Pegueroles".

i transcripció de Pere Enric Barreda (Castelló 1986), ens parlava de la seua importància dins la Setena:

De traure fustes ab bèsties (84.-) Item ordenaren los dits misatgers que no sia nenguna persona de la Tinença qui gos traure de les dites fustes, *pega* ni alquitrà o teane nengunes altres fustes sinó ab ses bèsties pròpies...

De logar stranys a obrar fusta (88.-) Item que enguna persona de la dita Tinença vehina ne abitant de aquella no gos logar nenguna persona stranya per hobrar fusta ne *pregunta* ne alquitrà... (89.-) Item que los Capítols fets per les fustes, *preguntes*, alquitrà e cabirons redons no.s puxen anul·lar...

Les Visures ens parlen, a més del barranc i font de la *Pegunta* (infra), d'un forn dels Valencians que hauriem de relacionar amb la seua elaboració.

1555 lo qual camí va la via del *Forn dels Valencians*, 22; 1597 dit camí que passe devés lo *forn dels Valencians*, 93 devés la via del *forn dels Valencians*, 94 en la qual entra camí de herbatge del *Forn dels Valencians*, la qual, per lo semblant, és de herbatge, 95 quant foren al cap del *collado del Forn dels Valencians*, 100; 1615 camí que passa devés lo *forn dels Valencians*, 122 quant foren al cap del *collado del Forn dels Valencians*, 123.

Avui, el barranc de la *Pegunta* s'orna amb un seguit de cartells explicatius sobre l'elaboració de la *pega*, afegit etnogràfic que a Horta de Sant Joan es complementa amb la reproducció d'una autèntica *peguera* i el cartell explicatiu "Clot de *pega*-quitrà".

El *món càrstic*, coves i avencs, ens aporta la nominació de vuit barrancs. Val a dir que moltes de les coves no són galeries profundes, que també n'hi ha, sinó abrics o balmes, amb un ús secular per a ramats i pastors i, per tant, raó immediata de la seua motivació en els barrancs veïns, sovint camins de raberes, assagadors.

Destaca el fet que hi trobem tres barrancs de la Cova de l'Aigua, tot indicant-nos l'existència d'altres tantes coves de l'Aigua (ben distants dins el terme, això sí) i posant en relleu la importància de l'element hídric com a fonamental en un paisatge eixut amb abundant ramaderia. Dos barrancs més prenen el genèric 'cova' per al seu específicatiu: barranc de la Cova; un d'ells amb alternança amb el nom de barranc de la Cova Munda. L'augmentatiu, Covassa, també bateja un dels barrancs.

Els avencs específiquen dos barrancs: el barranc de l'Alvenc (forma estesa pel Maestrat) i barranc de la Sima, ben prop de l'Aragó. Ens indicava Coromines (1988s, VII, 135) "aquest mot preromà, en part del P. Val., és mossarabisme autòcton i no castellanisme". Hi ha moltes *simes* al migdia

valencià, sobretot a Simat de la Vallidigna; en el nostre cas, però, creiem que es pot tractar d'una influència aragonesa, per la seua proximitat i per ser pas secular de les raberes de la serra de Gúdar.⁵⁰

La *zoonímia* acull set barrancs batejats amb noms d'animals. A Bernat-2012, en parlar de la zootoponímia dels termes veïns de Penyagolosa i del riu de Montlleó, destacàvem la rabosa com el mamífer més productiu a l'hora de posar nom a molts dels accidents geogràfics de la zona.⁵¹ Així, trobem dos barrancs del Rabosero i un barranc de la Rabosera, caus de guineu. El barranc del Corb i un altre dels Mussols són ben transparents.

La toponímia com a notari del paisatge és una afirmació ben coneguda. Ens cal destacar-hi el fet que ho és també del paisatge pretèrit, en aquest cas d'animals que ja no navegaven per aquestes muntanyes. El llop bateja molts indrets i un barranc de la Llobatera.⁵²

La Vallussera, pel seu encaixament i trobar-se privat d'ullals, és considerat com un barranc, tot i replegar les escasses aigües, sovint filtrades, del riu dels Molins. Apareix com a *Vallis Ursera* el 1202, un dels topònims més antics en la documentació que relacionem amb l'ós.

L'*antroponímia* és, com hem comentat abans, la font major de batejos del total de noms de lloc del terme de Vistabella; afirmació que seria extensible a la resta de territoris si tenim en compte la microtoponímia i hi incloem la toponímia urbana. En el món dels barrancs, però, a més d'aquells que indirectament ho fan en altres apartats (b. de la Roca d'en Riera, b. del Mas de Gual) hi ha un petit grup de sis antropònims. Amb tot, ben ric per mostrar-nos formes diferents, com ara femenins, barranc de l'Antona,⁵³ b. de les Climentes; feminitzacions, b. de la Travera (cognom

50 Amb tot, en resta del dubte de la seua procedència cima/sima perquè els dos alvencs que coneixem en aquesta partida no es troben prop del barranc.

51 La presència de l'espècie *Vulpes vulpes* dins la toponímia estudiada arriba a vora mar amb l'alter de les Raboses (Almassora).

52 Com en tots els àmbits, sovint algun antropònim (cognom Llop, p.ex.) està darrere de qualque suposat animal. No lluny hi ha el cingle Lobo, mitger amb el riu de Montlleó i l'Aragó, que no ens parla de cap *Canis lupus* sinó d'un personatge (guàrdia civil) perseguidor del maquis.

53 És adient el comentari de Viciano (2002) "Els noms que comencen per "an" es prenen sovint per antropònims precedits per l'article personal "en". Aquest no pareix ser el cas de l'Antona, que sembla ser un nom de lloc originat també per un antropònim però sense cap mena d'afegit. Cal

Traver); cognoms, b. de Tena; malnoms, b. dels Menuts i gentilicis, b. dels Serrans.

El barranc dels Serrans, veí del poble, és un topònim ben interessant des del punt de vista etnològic i també lingüístic perquè ens recorda el trànsit continuat per l'assagador Real, aquell que creua tot el terme, de ponent a llevant, i conduïa les xurrades, les raberes de l'Aragó, cap a terres més càlides de la Plana; 'anar a extremo' en deien d'aquesta transhumància. També al terme d'Atzeneta trobem una cova dels Aragonesos en el mateix recorregut.

Sis barrancs, també, s'especifiquen amb elements lligats a la *partició* de les terres significatives a la vida del masover. El barranc dels Prats, espai amb abundant herba per a les raberes; barranc dels Hortassos, on destaquem aquest augmentatiu ben present als pobles del Maestrat; un barranc del Tancat, part del mas amb finalitats agrícoles; el barranc de l'Ombria del Gat, batejada per l'orientació i dos barrancs més amb significacions ben properes: barranc de les Sorribes i barranc de l'Artiga Rodada.

Les faenes de transformació del bosc en sòl agrícola aprofitable han rebut diversos noms segons l'època, més que no pel tipus de treball. Arrabassar, artigar, rompre... han donat, en la toponímia d'aquests termes, arrabassades, artigues, rotes..., com a efecte de la mateixa faena, i també quadrons, quadres, bancals, sorts, tancats, ribassades..., per la disposició del seu terreny i altres causes. El barranquet de l'Artiga Rodada parteix d'aquesta finqueta, un terreny artigat al capdamunt del tossal de les Navades i voltat de paret per impedir l'entrada dels ramats. El barranc de les Sorribes mou de davall d'un terreny també romput per a la llaurança i "arribassat" esglaonadament. Ens cap, en aquest paisatge, la suposició que 'sorribes' explique la ubicació *sub ripas*, davall d'unes ribes o ribassos. Sempre ens resta, a més, el dubte de l'antropònim, tan productiu arreu dels topònims estudiats.

Cinc són els barrancs que tenen la *hidronímia antròpica* o *humanitzada* com a motivació. Ja advertíem de la diferenciació natural/humanitzat a l'hora de tractar els hidrònims. Tot i que sovint els treballs i les

tenir en compte la discordança entre el gènere del possible article personal o de tractament, i la terminació femenina del mot, i davant el dubte cal deixar-lo com sona."

classificacions sobre genèrics i específicats solen tindre l'aigua com a element únic dels dos apartats, preferim, amb el plantejament inicial de separació dels mons natural i antròpic, tindre la mateixa consideració amb els hidrònims.

Dos dels barrancs prenen un pou com a motivació, b. del Pou de la Vaca i b. del Pou de la Pena-roja. L'abeurador, element tan adient al món ramader bateja un dels ramals de la rambleta del Mançanar. També els bacis són abeuradors, fets de pedra, enfront dels gamellons, troncs buidats per fer d'abeuradors.

Destaquem, dins aquest apartat, el *barranc de l'Assor* per creure'l més prop d'un assut. És un dels pocs barrancs que solen tindre aigua; altrament no s'hi hagués construït el molí de l'Assor. A Bernat (2015) en parlàvem:

Trobem també 'assor', a més del barranc i torme de Vistabella, en altres termes del voltant: a Xodos, el Pou de l'Assor (mas) i pou de l'Assor (hidrònim), i la rambla de l'Assor en algun espai de la Setena, tal com vam poder llegir en un manuscrit de l'arxiu de Culla. Crida l'atenció el manteniment de la -r final en la seua pronúncia. Coromines (1988s, II, 252b9) parla d'un 'Assor', parròquia que hauria estat a la vall d'Àneu. No en diu res, però, sobre llur significació. Moreu-82 relaciona 'assor' amb 'el mur'. Potser les parets que encinglen aquest barranc, o algun assut que portara l'aigua fins al molí homònim, en justifiquen el nom. *Almassora* també s'hi relacionaria, 'la ben emmurallada'. Altres l'han escrit com si es tractés de l'astor, esparver en la zona. Potser l'estudi de l'altre Assor (topònim avui desaparegut), situat a l'extrem oposat del terme, ens poguera donar llum.

L'apartat *odonímic*, ens aporta quatre barrancs: b. de la Peanya, b. de les Calçades i b. de l'Escaleta. Aquest darrer té la seua capçalera en un indret conegut com l'Escaleta, tram esglaonat del camí de Sant Joan al poble. Calçades es troba present arreu dels termes veïns i sol respondre a trams de camí calçats, ben empedrats, sovint coincidint amb costeres que s'han resolt amb revolts i zig-zags. El b. del Peiró l'incloem en aquest apartat per la seua presència en cruïlles de camins i per la inexistència de barrancs lligats al món religiós. Menys transparent resulta el barranc de la Peanya, de peu i petja, tal com ens ho feia saber el gran filòleg Coromines (1980s, VI, 435)

Peany, val Nord, és abstracte verbal, ‘trepig, petja, mena de marxa a què, obliga l’aspror d’un terreny’: “Més val que passem més amunt perquè ací hi ha mal *peany*”, Pobla Tornesa (1961).

Atenint-nos a les *característiques* dels barrancs hi ha tres especificatius sobre colors o tonalitats que, lògicament, prescindeixen de la preposició.⁵⁴ El b. Pardo i el b. Negre ens parlen de la tonalitat de les roques. Els colors més presents a la toponímia de Vistabella són, per aquest ordre, el roig (20 topònims), blanc (11), pardo (7) i negre (7).

Un interessant barranc Escur tanca aquest apartat. A Coromines (1980s, VI, 24) apareix diverses vegades “OBSCUR,-A (variant antiga *escur*) ‘fosc, mancat de llum’ del llatí OBSCURUS” i “En català *escuro obscur* comença a perdre el terreny davant *fosc* des del S. XV”. Nosaltres havíem anotat la forma ‘obscur’, però s’adiu més aquest arcaisme.

Pel que fa a temes de *jurisdicció administrativa* incloem tres barrancs, el del Consell, del Molló i el b.de la Devesa. El primer, pronunciat sense preposició (barranc Consell) fa de mitger entre els antics termes de Vistabella i el Boi. Avui el Boi és una gran partida inclosa al nostre terme. El barranc de la Devesa respon a un concepte, com Bovalar o Redonda, lligat a l’ús permés o *prohibició* com espai ramader. Avui és ‘monte públic’ i ha perdut aquell sentit medieval de terra prohibida als ramats en determinades èpoques o per a certs bestiaris. El barranc del Molló, també oït com barranc *Mojón* i barranco *Mojón*, amb fonètica castellana, ens situa, lògicament, mitgers amb l’Aragó, la qual cosa explica les variants.

La *situació* es troba descrita en l’especificatiu de dos barrancs. El barranc del Mig es troba, efectivament, situat entre el barranc de la Pomera i el barranc de la Cova de l’Aigua, abans d’enforcallar-se, tots tres, al barranc del Focino. El barranquet Primer o Primer Barranquet, estableix un ordre situacional, en el sentit del curs de l’aigua, dels que davallen a la Vallussera des de la Pena-roja. Tot i la insistència, l’informador, ens assegurava que així el coneixia tot el veïnat del mas de la Torta i la resta d’habitacles de la Vallussera.

54 Dins l’entrada <https://imatgies.blogspot.com/2014/11/carrers-14-la-qualitat.html> podem comprovar com també a la toponímia urbana, en parlar de la característica pròpia d’un carrer la llengua prescindeix de la preposició.

Per últim, la *ramaderia*, activitat més important dels darrers sis-cents anys a terres del Maestrat, paradoxalment només bateja dos barrancs. No és així en la resta de noms de lloc del terme, on saleres, serrades, assegadors, carrerons, arrimances i corrals omplen el paisatge. I justament aquesta construcció, el corral, bateja dos barrancs homònims. Hi ha un barranc del Corral referit al corral de l'Atzevar i un altre, amb caiguda de preposició, barranc Corral, que davalla del mas de Garrido a la Vallussera.

5.3 Més dubtes

“L'investigador cal que sigui prudent i que estigui disposat a rectificar, però no és necessari que dels errors comesos amb una bona dosi de prudència en faci un gran problema, ja que sovint, a partir de les teories errònies emeses, neixen etimologies fiables per part d'investigadors més atents i més preparats. Allò que ha de tenir tot el qui s'endinsa en els avencs de la naixença dels topònims, moltes vegades insondables, és una predisposició fèrria a admetre que s'ha equivocat”.⁵⁵ Els savis mots del gran toponimista Cosme Aguiló, referits a les propostes etimològiques, queden lluny del nostre escàs saber, però ens serveixen per a confessar els dubtes que presenten, com hem vist, algunes interpretacions dels topònims recollits, oferits com a matèria discutible i aprofitable per a noves aportacions. Mancats, sens dubte, de la prudència necessària que ens aconsella el mestre de Santanyí, hem tractat d'explicar alguns topònims dubtosos que, pel treball de camp i coneixement del lloc, podíem aventurar-ne el sentit possible; ara hi afegim sis barrancs que encara considerem térbols, si no opacs. No es tracta de qüestions etimològiques, que no arribem a copsar i no són tampoc l'objecte d'aquest treball; de vegades és l'absència d'elements que ens puguen descriure la seua etiologia, perquè no els vam trobar o per desaparèguts en el temps i el canvi del paisatge.

Barranc del *Tilde*. Les fitxes de Joan Corominas recollien la font del Tilde, però no aventuraven cap explicació sobre el sentit del topònim. El barranc, ple de revoltes, recorre l'ombria de la Penyica. A la cartografia apareix també sempre Tilde, tret d'un mapa de l'ICV que el recull com

⁵⁵ Aguiló, 2019. “Aspectes estructurals de la toponímia de Llorito”, dins *Llengua i territori*. Ed. Muntaner. Mallorca.

a barranc del Til·ler, després d'un primer recull nostre força precipitat. Altrament, un hipocorístic no s'adiu amb la presència de l'article. Caldria trobar documentació que ens ajudara, però l'indret es troba allunyat de l'espai que recorrien les Visures, que tants fruits ens han regalat.

Barranc dels *Alars*, [a'las] i [a'lasos]. Es tracta d'un topònim ben estès pels pobles d'aquestes comarques: A Culla: l'Alar i mas de l'Alar (Ferrando-Roca 2006), bancal de l'Alar a Benassal (Barreda i Peraire 1999), barranc dels Alars a Benafigos (Bernat, PlaEVA 1995), barranc de l'Alar a Atzeneta (Bernat 2000). Fora de la Setena, a Costur hi ha el barranc de l'Alar –tram del barranc del Fornet– i a Albocàsser (Miralles, José 1983, 155) també apareix, a les darreries del XVIII, un alar de Juan Fort en fer l'amollonament de les deveses. També a la Pobla Tornesa trobem un bancal de *Lalà* (Alvir et al. 1985).

Hi ha, com podem veure amb major precisió a Bernat (2015), diverses possibilitats per a decantar-se sobre algun dels significats o relacionar-los amb els aragonesos *los Alares* i *Huerta del Alar*; els castellans *Alar del Rey* o *Valdealar* i l'italià *Alà degli Spagnoli*. A casa nostra, però, a través de la documentació de *Les Ordinacions de la vila de la Serra d'En Galceran* (Castellet, Olucha, Allepuz 2010) i, sobretot, dels *Establiments de la vila de Benassal* (Barreda 1999), hem pogut deduir que ens trobem davant uns espais dedicats a la caça, potser a l'inici aus i estés més tard a *tota salvatgia*. No obstant, hi conflueix la possibilitat que siguin les 'pedres aleres' que envolten al capdamunt de les parets eixos tancats dedicats a la caça.

Algú no gos pendre lenya dels *alars* qui són fets ho.s faran per a tota salvagüia com cervos, corços ho altres, ni gos aquells affollar, sots pena de tres sous.⁵⁶

El barranc de la *Galera* també ens deixa uns quants dubtes pel fet que la informació sobre el tapàs,⁵⁷ p.ex., la vam tindre amb posterioritat al treball de camp; hi caldria tornar. Ens vam conformar amb una sonorització de pedra calera, emprada per als forns de calç (prop n'hi havia un).

El barranc de la *Marta* ha estat un altre nom de lloc per al racó dels dubtes. Parteix d'una font de la Marta,⁵⁸ qui sap si Lamarta, possible antropònim. A Bernat (2015) anotàvem diverses possibilitats, tot partint

⁵⁶ Barreda, 1999

⁵⁷ Ramon Amigó en parlava al BISO 96,27 (2004)

⁵⁸ <http://goo.gl/WD7apN>

de Marta i no Lamarta, vist que un dels topònims veïns que paralava d'uns bancals era conegut com *les Martes*. Amb tot, no podem eliminar cap possibilitat.

1. Antropònim femení. Marta apareix en el llibre de les visites del bisbe Prolac.
2. Zoònim. *Martes foina* és la garduïa en castellà i molt semblant a la marta *Martes martes*.
3. Zoònim ramader. A Endize III, p.1235 ens apareix com '*oveja completament negra*'

Caldria saber la pervivència del qualificatiu aragonés per a les ovelles negres. Altrament, tot pensant en la font i el barranc no seria difícil veure-hi algun dels mustèlids.

El barranc del *Tovàs del Colomer* no ens va mostrar cap tovàs que ens el fera comprendre, tot i les significacions possibles com a augmentatiu de tou/tova, referit a la terra, o pedra tova/tosca. Hi caldrà tornar.

Barranc de la *Piquereta*. No l'hem volgut relacionar directament amb 'piqueta', baci d'aigua. A Bernat (2015) ho anotàvem:

Si bé Coromines (1988s, VI, 232) inclou el topònim de Vistabella com un derivat de *pica* 'cossi de pedra' (*La Piquereta*, barranquet, a Vistabella), ell mateix a (1980s, VI, 522) defineix *piquera* com a 'forat que hi ha en els bucs d'abellatge perquè hi entren les abelles' val.(Pinet, 1962). El DCVB (vol.8, 601) la defineix també com a 'forat per on les abelles surten i entren del rusc'. Aquesta dualitat ens permet no incloure'l dins el lema PICA mentre no n'aclearim el sentit.

Ens ajudava el fet que hi ha, en un altre paratge, una roca de la Piquereta que, amb diversos forats, podria recordar el sentit apícola.

6 CONCLUSIONS

Observacions sobre el riu:

- Com qualsevol curs hídric o 'camí d'aigua', les denominacions populars del riu de Montlleó van des del mateix genèric (*el Riu*) fins a les fragmentàries que atenen cada tram i els referents veïns (*riu de la Estrella, riu de Safont, riu de la Mare de Déu...*).

Amb tot, entre els riberencs de Vistabella i les aportacions de la documentació històrica, hom admet la denominació unitària de *riu Sec* fins “la Estrella” i *riu de Montlleó* (*riu de Monlló*) a partir dels ullals del Molí (9).

- La cartografia oficial, que ha d’atendre l’homogeneïtat, mostra un predomini de *Rambla de Puertomingalvo*, per al tram primer (fins al punt 5), i *Riu Montlleó / Río Monleón* (amb variants gràfiques) per a la resta.
- Tret d’algun cas isolat, la preposició (tan significativa i emprada pels enquestats) desapareix a la cartografia. Existeix un indret, paratge o partida conegut com a *Montlleó* (Monlló) que justifica aquesta preposició (mapa 2).
- L’observació minuciosa del paisatge ofereix una informació bàsica per a una aproximació a les interpretacions etimològiques, més preocupades pels aspectes fonètics i evolutius de la llengua.
- L’episodi de pluges de 2015 ens va aclarir part de les especulacions etimològiques de Sanchis Guarner i Joan Coromines. Almenys, tots dos hi veien fonts (*al uyun*) que hem constatat, bé siga arran del llit del riu (ullals del Molí) o tot regalimant de la muntanya (*mont*) a les parets del terme de Benassal.

Pel que fa a les rambles, receptores de tants barranquets i tributàries, finalment, del riu de Montlleó, apuntem:

- Les rambles i rambletes ens mostren clarament el disseny pedregós del seu llit, el recorregut planer i l’absència de fonts o ullals.
- El barranc de la Teixera, abans d’engravar-se a la rambla de Sant Joan, mostra aquest aspecte planer i de llit pedregós i canvia el seu nom pel de rambleta de la Teixera, la qual cosa defineix prou clarament el sentit del genèric i òbvia la transparència amb què és conegut pels masovers.
- La rambleta del Mançanar perd el seu curs entre els bancals del Pla Amunt, tot i que les aigües arriben finalment a la rambla del Pla.
- La rambla del Pla, la Rambla per excel·lència del terme de Vistabella, aboca tots els escorrims dels barranquets que li són tributaris a l’engolidor del Quinyó, per després aparèixer, a través de diversos ullals que també col·laboren en llur etimologia, al riu de Montlleó.

Quant als barrancs:

- Una simple ullada al mapa amb els guarismes dels barrancs ens aporta una preuada informació sobre el relleu i la relació dels barrancs amb zones costerudes, enfront del binomi rambla/pla.
- El corpus dels cent vint-i-set barrancs apareguts en aquest article ens basteix una descripció d'un paisatge força humanitzat (48%), però amb una manifestació de la natura (52%) reflectida a l'oronímia, la hidronímia, el món càrstic, la zoonímia o els elements variats del seu paisatge botànic.
- També els noms dels barrancs prenen diverses nominacions a cada tram definit, sovint fins a l'engravament d'un nou barranc; el forcall.
- Hi ha una preferència marcada per fer del mas el propietari del barranc i això comporta que, sovint, els noms prenen l'especificatiu del mas que recorren. Recordem que el mas no és l'edificació, la casa on viuen els masovers, sinó l'explotació agrària que té com a nucli l'habitatge però que comprén totes les propietats.

Després de diversos anys de treball de camp, de recerca arxivística i fixació cartogràfica, ens cal seguir amb l'estudi i revisió d'allò que ha estat dit fins ara. La provisionalitat d'alguns aspectes mereix retrobar els llocs. Ens cal tornar-hi, ara sense l'ajut d'aquells més de trenta informants d'edat avançada que ens van acompanyar, per a comprendre millor alguns indrets dels quals no vam saber llegir el sentit del topònim, com a notari del paisatge que és.

7 Bibliografia

- Barreda, P.E. i Peraire, J. 1999. 'Toponímia de Benassal' dins *Cooperativa Agrícola Benasalense, 50 Aniversari 1949-1999*. Ps 163-470. Benassal.
- Bernat Agut, Jesús 2000. *Toponímia rural d'Atzeneta del Maestrat*. Diputació de Castelló. Col·lecció Universitària. Castelló.
- . 2002. "Col·lectius i sufixació en el paisatge vegetal". *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*. Universitat de València. València.
- . 2006. *Toponímia de Vistabella del Maestrat a través de les Visures*. (en premsa)

- . 2007. “Toponímia a la cartografia de Vistabella entre 1911 i 2005” dins *Actes de la I Jornada d’Onomàstica. Sant Mateu 2006*. AVL. València 2007
- . 2010. “Antropocentrisme toponímic. Observacions sobre els antropònims a la toponímia” dins *Actes de la IV Jornada d’Onomàstica. Vila-real 2010*. Col·lecció Actes, 5. AVL València 2011
- . 2011. “De colls i collets. Algunes observacions” dins *De noms i de llocs. Miscel·lània en homenatge a Albert Manent i Segimon*. BISO 117 Ed. Societat d’Onomàstica.
- . 2012. “Zootoponímia, entre el Penyagolosa i el Montlleó” dins *Onomàstica Mediterrània. Onomàstica d’origen zoonímic i dels intercanvis entre pobles*. Denes. València.
- . 2013. “Orografia i hidronímia” dins *Nous Materials de Toponímia Valenciana*. Editorial Denes. València.
- . 2015. *Toponímia de Vistabella del Maestrat*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de València
- . 2015b. “Del nom viu al arxiu. Alguns exemples d’antropònims ocults” *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 4/2014, pp. 197-207
- . 2016. “El topònim, notari (també) de la geomorfologia” *Actes de la jornada Terres, pedres i paraules. El valor i l’aprofitament tradicional en el discurs tecnocientífic. València 2014*. Col·lecció Actes, 17. Publicacions de l’Acadèmia Valenciana de la Llengua. València
- Coromines, Joan 1980s. *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana (DECat)*, 10 vols. Barcelona. Ed Curial/La Caixa 1980-2001
- . 1988s. *Onomasticon Cataloniae*, 8 vols. Barcelona. Curial/ La Caixa 1988-1997..
- DDAA 1997. *Diccionari de Geologia*. IEC. Barcelona. Enciclopèdia Catalana.
- Domingo, Carles 1997. *Els noms de les formes de relleu*. Barcelona. Societat d’Onomàstica.
- Ordinas, Antoni 2001. *Geografia i toponímia a les Illes Balears*. Ed. Moll. Mallorca.
- Sanchis Guarner, Manuel 1951. “De toponímia aràbig-valentina”. *Revista Valenciana de Filologia (tomo I)*. Diputació Provincial de Valencia.